

BILIM MINISTRLIGI

TÜRKMEN DÖWLET YKDYSADYÝET WE DOLANDYRYŞ INSTITUTY

NYÝAZMYRAT HALOW

ykdysady ylymlaryň doktory, professor

MALIÝE

(OKUW GOLLANMASY)

Aşgabat – 2010

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

Halow Nyýazmyrat ykdysady ylymlaryň doktory, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň Maliýe kafedrasynyň professory. Ol ykdysadyýet, ylaýta-da, maliýe ylmyna degişli birnäçe kitaplaryň we ylmy işleriň awtory.

Alymyň bu kitaby ykdysadyýet we maliýe ugrundan okaýan talyplar, ylmy işgärler üçin niýetlenýär. Kitapda biziň ýurdumyzdaky maliýe işleriniň gysgaça taryhy, onuň ösüşi we Garaşsyz döwletimizde mundan beýläk-de kämilleşmegi, maliýäniň mazmuny we wezipeleri, býujet syýasaty we beýleki meselelere seredilýär.

„Maliýe” atly okuw gollanmasy Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň Okuw-usuly geňeşi (2006-njy ýylyň noýabr aýynyň 24-indäki 1234/02 belgili haty), Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylm we tehnika baradaky Ýokary geňeş (2007-nji ýylyň ýanwar aýynyň 19-yndaky 05/35 belgili haty) tarapyndan makullanyldy we çap etmäge hödürlendi.

Syn ýazanlar:

Çarygeldiýew Ý., ykdysady ylymlaryň kandidaty, dosent.

Annamyradow A., ykdysady ylymlaryň kandidaty, uly mugallym

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň
KASAMY

**EZIZ TÜRKMENISTAN - ATA WATANYM,
GURBAN BOLSUN SAŇA BU JANYM-TENIM !
EGER-DE MEN SAŇA SÄHELÇE ŞEK ÝETIRSEM,
GOÝ, MENIŇ ELIM GURASYN !
EGER-DE MEN SAŇA DIL ÝETIRSEM,
GOÝ, MENIŇ DILIM GURASYN !
EGER-DE MEN TÜRKMENISTAN WATANYMA,
TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTINE
DÖNÜKLIK ETSEM,
GOÝ, MENIŇ ÖMRÜM KÜL BOLSUN !**

***GARAŞSYZ, BAKY BITARAP
TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY***

**Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde,
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.**

**Halkyň guran beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

**Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.**

**Halkyň guran beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

“MALIÝE” DERSINIŇ TEMALARY

Maliýe

1. Döwlet býujeti, onuň girdejileri.
2. Döwlet býujetiniň çykdaýlary.
3. Türkmenistanyň döwlet býujetiniň gurluşy, düzülişi, tassyklanyşy we ýerine ýetirilişi.
4. Býujete girýän maksatly pul toplumlary we gaznalar.
5. Býujetden daşary pul toplumlary.
6. Döwlet ätiýaçlandyrylyşy.
7. Durmuş ätiýaçlandyrylyşy.
8. Düýpli maýa goýumlar we olaryň çeşmeleri.
9. Täjirçilik başlangyçlarda hereket edýän kärhanalaryň maliýesi.
10. Täjirçilik başlangyçlarda hereket etmeýän edaralaryň we guramalaryň maliýesi.

GIRIŞ

Maliýe dersi iki bölekden ybarat bolup, birinjisinde maliýe nazaryýeti, ikinjisinde bolsa giňişleýin, maliýe gatnaşyklary öwrenilýär. Maliýe nazaryýetinde şu meselelere seredilýär: Türkmenistanyň maliýe ulgamynyň emele gelmegi we mundan beýläk-de kämilleşdirilmegi; maliýäniň mazmuny hem-de onuň wezipeleri; maliýe ulgamlary we onuň düzümleri; maliýe gurallary; döwletiň maliýe syýasaty; maliýäniň dolandyrylyşy; maliýe barlag ulgamlary; dürli ugurlarda maliýäniň hereket edişiniň esaslary we döwlet karzy. Maliýe we salgyt toparlarynda, ikinji okuw ýylynda maliýe gatnaşyklary dürli ulgamlarda has takygy, döwlet býujeti hem-de onuň girdejileri we çykdajylary, Türkmenistanyň döwlet býujetiniň gurluşy, onuň düzülişi, tassyklanylyşy we ýerine ýetirilişi, býujete girýän maksatly pul toplumlary hem-de gaznalary, býujetden daşary pul toplumlary, döwlet ätiýaçlandyrylyşy, durmuş ätiýaçlandyrylyşy, düýpli maýa goýumlar we olaryň çeşmeleri, täjirçilik başlangyçlarda hem-de täjirçilik däl başlangyçlarda hereket edýän kärhanalaryň maliýesi ýaly temalarda öwrenilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda ykdysadyýeti we durmuş çärelerini üpjün etmeklikdäki alyp barýan ykdysady syýasaty maliýe taglymatyny öwretmegiň esasy bolup durýar. Ykdysadyýetde bazar gatnaşyklaryny mundan beýläk-de kämilleşdirmäge gönükdirilen kararlaryny we Milli Maksatnamalardaky göz önünde tutulan çäreleri ýerine ýetirmekde maliýe dersini öwrenmekligiň ähmiýeti uludyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulylarynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözünde belleýşi ýaly: Dünýäde dowam edýän maliýe-ykdysady çökgünlik şertlerinde ýurdumyzda önümçiligiň pese gaçmaklygyna kärhanalaryň mejburi işlemän durmagyna, iş orunlarynyň kemeldilmegine, zähmet haklarynyň giç berilmegine ýurdumyzda ýol berilmedi, şeýle-de şu maslahatda ýurdumyzyň ykdysadyýetine häzirki wagtda dünýä maliýe çökgünliginiň ýetirýän zyýanyny nazara almak bilen, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy kabul edildi. Şonuň bilen bir wagtda, “Obalaryň, şäherçeleriň we şäherleriň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça” Milli maksatnamasynyň möhümdigini nazara alyp, şu Milli maksatnamany ýerine ýetirmek üçin 2011-nji ýyldan başlap, maliýe serişdeleriniň möçberini iki esseden artdyrmaklyk göz önünde tutulýar. Bu serişdeler ilki bilen “Döwlet adam üçindir” diýilen şygary öňe sürüp, raýatlaryň ýaşaýyş-durmuş şertlerini öňkädenem gowulandyrmaga, niýetlenen ähli maksatnamalary üstünlikli durmuşa geçirmäge mümkinçilik berer.

Aýratyn bellemeli zat – bu maksatnamalardaky göz önünde tutulan çäreleri bökdençsiz maliýeleşdirmek maliýäniň esasy wezipesidir. Şunuň bilen birlikde maliýe gatnaşyklary Galkynyş zamanasynda öňde goýulan wezipeleri ýerine ýetirmek üçin kämilleşdirilip dur. 2010-njy ýylyň 21-nji maýyndaky Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde hormatly Prezidentimiz eýýäm şu günlerden başlap Milli maksatnamalardaky göz önünde tutulan çäreleriň ýerine ýetirilmegine ünsi çekdi. Şonuň ýaly-da 2011-nji ýylyň Döwlet býujetiniň taslamasyny düzmeklige şu günlerden girişmelidigini belledi.

Dersiň önünde durýan esasy wezipe maliýe gatnaşyklaryny we olaryň ykdysady-durmuş ýagdaýlaryna täsirini çuňňur öwretmekdir.

1-NJI TEMA. DÖWLET BÝUJETI WE ONUŇ GIRDEJILERI

1. Döwlet býujetiniň düýp mazmuny, onuň ýurdy durmuş – ykdysady taýdan ösdürmekde orny.
2. Döwlet býujeti we býujet ulgamynyň federatiw we unitar (bitewi) döwletlerde aýratynlygy.
3. Döwlet býujetiniň girdejileri (düzümi).
4. Býujet ýetmezçiligi (defiisit) we onuň dolandyrylyşy.

1.1. Döwlet býujetiniň düýp mazmuny, onuň ýurdy durmuş – ykdysady taýdan ösdürmekde orny. Okuw gollanmasynyň ikinji bölümünde biz maliýe ulgamlary barasynda birneme giňişleýin durup geçýäris. Bu ulgamda ilkinji bilen döwletiň esasy maliýe meýilnamasy bolan Döwlet býujetiniň üstünde durup geçýäris. Türkmenistanyň býujet ulgamlary barada kabul edilen kanunda (1996-njy ýylyň iýun aýynyň 18-i) býujet ulgamy barada giňişleýin düşüňjeler bar: býujet Türkmenistanyň kanuncylygy esasynda döwlet häkimiýeti, ýerli häkimiýet guramalary tarapyndan belli bir döwürde toplanylýan we ulanylýan maliýe resurslarynyň jemidir.

Türkmenistan öz Garaşsyzlygyny we Bitaraplygyny alandan soň, bizde täze, düýpgöter üýtgeşik, ýurduň Garaşsyzlygyny berkitmäge we ilatyň durmuş taýdan hal-ýagdaýyny ýokary derejede üpjün etmäge niýetlenen syýasat alnyp barylýar.

Maliýe dersi iki bölekden ybarat bolup, birinjisinde ***maliýe nazaryýeti*** öwrenilýär. Onda şu temalar geçilýär:

Türkmenistanyň maliýe ulgamynyň emele gelmegi we mundan beýläk-de kämilleşmegi; maliýäniň mazmuny we onuň wezipeleri; maliýe ulgamy we onuň düzümleri; maliýe gurallary; döwletiň maliýe syýasaty; maliýäniň dolandyrylyşy; maliýe barlag ulgamy; dürli ugurlarda maliýäniň hereket edişiniň esaslary; döwlet karzy.

Ikinji okuw ýylynda ***maliýe dersini öwrenmeklik*** dowam edýär, onda:

Maliýe we salgytlar toparynda maliýe gatnaşyklary dürli ulgamlarda giňişleýin öwrenilýär.

Has takygy, Döwlet býujeti we onuň girdejileri we çykdaýjylary, Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň gurluşy, onuň düzülişi, tassyklanylyşy we ýerine ýetirilişi, býujete girýän maksatly pul toplumlary, býujetden daşary pul toplumlary, döwlet ätiýaçlandyrylyşy, durmuş ätiýaçlandyrylyşy, düýpli maýa goýumlar we olaryň çeşmeleri, täjirçilik başlangyçlarda we täjirçilik däl başlangyçlarda hereket edýän kärhanalaryň maliýesi öwrenilýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwürde ykdysadyýetiň maliýeleşdirilişiniň gowulanmagyny üpjün edýän maliýe ulgamy döredildi. Maliýe ulgamlarynyň içinde esasy orun döwlet býujetine degişlidir. Döwlet býujeti ähli döwletlerde diýen ýaly düzülýär, býujetde beýleki maliýe kategoriýalaryna seredeniňde maliýäniň orny has ýokary görünýär, býujet aslyýetinde taryhy nukdaýnazardan seredeniňde-de göni döwlet bilen, ýagny onuň wezipelerini ýerine ýetirmek bilen bagly ýüze çykdy. Döwlet ähli maliýe gatnaşyklaryny emele getirmekde esasy guramaçy bolup çykýar. Býujetiň üsti bilen döwlet maliýe serişdeleriniň ep-esli bölegini elinde jemläp, bir bölegini ykdysadyýeti ösdürmäge we galan bölegini durmuş-medeni çärelere, halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirýär. Geçiş döwürde ykdysadyýetiň infrastrukturasy döretmekde býujetiň ähmiýeti iňňän uly bolup durýar, bu Dž.Keýnisiň belleýşi ýaly, giňeldilen üznüksiz önümçilige döwletiň gatnaşmagyna mümkinçilik berýär.

Býujet – bu girdejiler we çykdaýjylar toplumy bolup, döwletiň esasy pul gaznasy we maliýe meýilnamasydyr. Islendik döwletde býujetiň girdeji tarapy salgytlaryň we beýleki girdejileriň hasabyna emele getirilýär. Býujet düzülende bir ýyl üçin hasaplanyp, döwlet tarapyndan tassyklanyp, ýurduň kanuny görnüşinde tassyklanylýar. Býujet ýyly býujet düzülişi ulanyljak maliýe ýylydyr, ýagny biziň ýurdumyzda ol ýanwar aýynyň 1-den başlanyp, dekabir aýynyň 31-ine hem gutarýar. Käbir ýurtlarda býujet ýyly kalendar ýyly bilen gabat gelmeýär. Şuňa laýyklykda her bir kärhana, edara, şahsy taraplar, raýatlar öz girdejisiniň belli bir bölegini kanun esasynda salgyt görnüşinde býujete geçirýär. Adatça, býujet düzülende, girdejiler toplumynyň jemi çykdaýjylary ýapmaga ýeterlik bolmaly, bu şeýle bolmasa, çykdaýjylary maliýeleşdirmäge serişde ýetmezçilik eder.

Býujetiň esasy bölegi şu aşakdakylara gönükdirilýär:

1. Dolandyryş (Mejlis, Prezidentiň diwany, häkimlikler we beýleki häkimiýet guramalary) üçin çykarylýan çykdaýjylar.
2. Halk hojalygyny mundan beýläk ösdürmek (döwlet ähmiýetli çäreleriň ählisi, düýpli gurluşyk işleri, şol sanda ekologiýa, tebigaty goraýyş we ş.m).
3. Goranmak üçin çykarylýan çykdaýjylar.
4. Durmuş-medeni çäreler üçin çykarylýan çykdaýjylar.

Maliýäniň beýleki ulgamlary ýaly, döwlet býujeti hem biziň pikirimizçe toplaýjy, paýlaýjy we gözegçilik wezipelerini ýerine ýetirýär. Bularyň ählisi maliýe kategoriýasyna mahsus bolşy ýaly, býujet üçin hem obýektiv mahsusdyr. Toplaýjy wezipesi bilen býujetiň girdejisi toplanlýar.

Döwlet býujetiniň paýlaýjy wezipesi onuň manysyny ýüze çykarýar, ýagny, onuň kömegi bilen paýlaýjy gatnaşyklaryň mazmuny görünýär. Döwlet býujetiniň üsti bilen paýlamak paýlaýyş işiniň 2-nji tapgyry bolup durýar, ol maddy önümçilik pudagynda dörap, serişdeleriň gönükdirilen jemgyýetiň bölümlerinde öz dowamyny tapýar. Şonuň üçin döwlet býujetiniň paýlaýjy wezipesi aýratyn mahsuslyklara eýedir, ýagny, ol jemi içerki önümiň gymmatyny gaýtadan paýlamak üçin ulanylýar. Eger býujet serişdelerini (býujete tölegler) maddy önümçilikde paýlamak (ilkinji tapgyrda) döwletiň milli girdejisi hökmünde çykyş edýän bolsa, onda ikinji tapgyrda ol böleklere aýrylýar we halk hojalygynyň dürli pudaklaryny we häkimiýet, goranmak, medeniýet, durmuş hajatlaryny maliýeleşdirmek üçin köp sanly býujet kanallaryna gönükdirilýär (jemgyýetiň sarp ediş gaznasyna we beýleki köpsanly maksatly gaznalara), bu býujetiň esasy aýratynlygydyr.

Ilatyň tölegleri hem gaýtadan paýlaýyş häsiýete eýedir. Olaryň salgyt görnüşinde býujete gelmegi paýlaýyş aktyň gaýtalanmagyny emele getirýär. Maddy däl pudakdaky işgärleriň salgyt görnüşinde býujete tölenýän serişdeleri köpsanly paýlaýyş tapgyryny geçýärler. Býujet assignowaniýasy görnüşinde maddy däl pudaga düşen serişdeler býujetiň paýlaýyş tapgyryny geçdiler.

Şoňa laýyklykda, milli girdejiniň şol bir bölegi býujetiň paýlaýyş mehanizmini köp gezek geçip biler. Paýlaýyşyň 2-nji aýratynlygy masştablylygydyr, ýagny pul toplumlarynyň köp kanallylygyny we maksatly köpdürlüligini emele getirýär. Milli girdejini paýlap, býujet maksatly köp sanly gaznalary döredýär. Maddy we maddy däl önümçilik pudaklarynyň ählisi döwlet býujeti bilen göni ýa-da gytaklaýyn baglydyr. Mysal üçin, jemi milli içerki önüm 2003-nji ýylda 83 trillion manatdan köpräk bolan bolsa, döwlet býujetiniň şol ýyl üçin girdejileri 44,5 trillion manatdan köpräk bolup, içki önümiň ýarymyndan-da köprägi býujetiň üstünden paýlandy, bu soňraky ýyllarda-da şeýledir. Mysal üçin, 2008-nji ýylda býujet serişdeleriniň möçberi jemi içerki önümiň 96 göteriminden gowrakdyr.

Jemgyýetiň arassa girdejisi paýlaýyşyň esasy obýekti bolup çykyş etmegi 3-nji aýratynlygy bolup durýar. Ýöne bu milli baýlygyň we milli girdejiniň dürli elementlerini we böleklerini paýlamagy özünden aýyrmaýar. Işçileriň, gullukçylaryň iş haklarynyň bir bölegi salgyt görnüşinde býujet arkaly gaýtadan paýlanýar, öň döredilen gymmatyň düzüm bölegi bolup çykyş edýän kärhanalaryň, guramalaryň, hojalyk pudaklaryň aýlanyşyk serişdelerini gaýtadan paýlamakda hem býujet mehanizmi ulanylýar.

Býujet kanallaryň üsti bilen toplaýyş gaznalarynda gymmatyň hereketiniň döreýşi ýaly, sarp ediş gaznalarynda hem döreýär. Toplaýyş goýumlarynyň köp bölegi maddy önümçilikde emele gelýär; maddy däl pudagyň esasy çykdaýjylary döwlet býujetiniň hasabyna bolup geçýär. Döwletiň maddy ätiýaçlyklarynyň ösüşi býujetden maliýeleşdirilýär. Maddy däl önümçilik pudakdaky işgärleriň sarp ediş gaznasyny döretmegi üpjün etmekde döwlet býujeti esasy çeşme hökmünde çykyş edýär. Paýlaýyş pursadyň köp tapgyrlylygy býujet arkaly amala aşyrylýar. Eger 1-nji tapgyr maddy önümçilik pudagynda döreýän bolsa, onda býujet arkaly jemgyýetçilik önümiň gaýtadan paýlanyşy bolup geçýär. Onuň 3-nji tapgyry maddy we maddy däl önümçilik pudaklaryny öz içine alýar. Ýöne jemi önümiň paýlanýan elementleriniň käbirleri býujetden köp gezek geçýärler. Munda maddy däl guramanyň durmuş ätiýaçlandyryş tölegleri býujet paýlanyşynyň önümi bolup durýar, çünki bu pudagyň zähmet haky gaznasynyň özi býujetden maliýeleşdirmeginiň esasynda emele gelýär. Ýöne gaýtadan paýlaýyş tapgyryny geçmek bilen olar ýene-de durmuş ätiýaçlandyryş geçirimler görnüşinde döwlet býujetine gaýdyp gelýärler.

Şunlukda, döwlet býujetiniň paýlaýyş wezipesiniň häsiýeti jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli gurşawynda ýüze çykýar we ykdysadyýetiň, medeniýetiň, sungatyň, goranyşyň, halkyň ýagdaýynyň durnukly ösüşi üçin jemgyýet tarapyndan ulanylýar.

Döwlet býujetiniň gözegçilik wezipesi hem özboluşly aýratynlyklara eýedir. Býujet bilen halk hojalygynyň bitewi baglanyşygy bölümleriň işleriniň ýagdaýy barada maglumatlar bilen üpjün edýär. Onuň aýratynlygy maliýe gatnaşyklarynyň esasy pudagy hökmünde döwlet býujetiniň ýokary derejede merkezleşdirilmeginden gelip çykýar. Merkezleşdiriş elmydama aşakdaky guramalaryň ýokary guramalara hasabat bermegini aňladýar. Bu bolsa ýokardan aşaklygyna gözegçiligi üpjün edýär. Býujetiň gözegçilik wezipeleriniň (funksiýalarynyň) ýene bir aýratynlygy talap – edijiligi, ýagny, berk jogapkärçilik çekilmegidir. Býujet döwletiňki bolany sebäpli, onuň gözegçilik wezipesi (funksiýasy) halk hojalygy dolandyrmagyň gurallarynyň biri bolup durýar. Bu wezipe ykdysady kategoriýa hökmünde döwlet hukuklaryna eýe bolýar. Şol sebäpli býujet gözegçiligi has netijeli bolup durýar. Şu gözegçiligiň netijesinde döwlet kärhanalaryň, guramalaryň, ministrlikleriň, wedomostwolaryň maliýe işlerine (operatiw) seredip, gerek bolsa ol ýa-da beýleki çäreleri görüp biler.

Býujetiň gözegçilik wezipesi (funksiýasy) obýektiw bolmak bilen, ol bazar ykdysadyýetli döwletlerde ähli pudaklaryň işinde giňden ulanylýar. Býujet meýilnamalaşdyrylyşy we býujet ýerine ýetirilýän wagty kärhananyň işi hemmetaraplaýyn barlaga sezewar bolýar. Bu gözegçilik 3 maksady yzarlaýar: döwletiň girdejileriniň artmagy üçin pul serişdeleriniň toplanlymagy; serişdeler barlag edilýän wagty tygşylylyk tertibini (režimini) saklamak; maliýe mehanizmiň üsti bilen önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak.

Býujet serişdeleriniň (resurslarynyň) artmagy bilen, býujetiň halk hojalygyndaky höweslendiriş täsiriniň manysy hem artýar. Şol sebäpli, döwletiň girdejileriniň artmagy bilen býujetiň wezipeleri (funksiýalary) önümçiligiň netijeliligini, önümiň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen ulanylýar. Döwlet býujetiniň wezipeleri onuň ykdysady

mazmunyny görkezmek bilen, býujet meýilnamalaşdyrylyş (planlaşdyryş) we ýerine ýetiriliş wagty ýüze çykýar. Döwlet býujeti döwletiň maliýe planynyň – meýilnamasynyň aýratyn görnüşi bolup, geljek ýylyň girdejileri we çykdaýylary çak edilýär. Paýlaşdyryş wezipesiniň mukdar tarapy ol ýa-da beýleki gaznanyň toplumlaryň ululygyna bagly, ýagny, dürli gaznalaryň mukdar gatnaşyklaryny dogry kesgitlemeli, şol sanda ortada duran deňagramlylygy hem dogry kesgitlemelidir. Bu ýerde 2 wezipäniň hereketi hem birmeňzeş wajypdyr. Eger paýlaýjy wezipe gaznanyň artmagy ýa-da kemelmegi netijesinde planyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän bolsa, onda gözegçilik wezipesi paýlaşdyryşyň netijesini görmäge mümkinçilik berýär. Diýmek, şu ýerde kärhanalaryň we guramalaryň esasy gaznalaryň we aýlanyşyk serişdeleriniň arasyndaky amatly gatnaşyk obýektiw ýüze çykýar. Bu gaznalar, şol bir wagtyň özünde, paýlaýjy wezipesini ulanmak bilen, döwlet hasabyna emele getirilýär. Ýöne görkezilen gatnaşygyň netijesini diňe gözegçilik wezipesiniň kömegi bilen görüp bolýar. Aýlanyşyk serişdeleriň artmagy şu faktorda ýüze çykýar, ýagny çig malyň, ýangyjyň we beýleki önümçilik ätiýaçlyklarynyň gereginden artyk bolmagy. Bu bolsa aýlanyşyk serişdeleriniň dolanyşygyny haýallandyrýar. Şunlukda býujetiň gözegçilik we paýlaýjy wezipesiniň kömegi bilen dürli gaznalaryň arasyndaky mukdar gatnaşyklaryny kesgitläp, jemläp bolýar. Paýlaşdyryşyň hil tarapy has çuň we işjeň baglanyşykly mana eýe bolup, kärhanalaryň we guramalaryň işine hemmetaraplaýyn täsir edýär. Býujeti dogry ulanmagyň netijesinde emele gelen gaznalar kärhanalaryň, guramalaryň işinde býujet serişdeleriň tygşytly we netijeli ulanmagyna ýardam edýär. Bu ýagdaý diňe mukdar tarapyny göz önünde tutman, eýsem hil tarapyny hem göz önünde tutýar. Şol bir wagtyň özünde gözegçilik wezipäniň ulanylyşy hem üýtgeýär, ýagny ol diňe bir mukdar tarapyny hasap etmän, eýsem, bu mukdaryň üýtgemegi bilen hil tarapyna hem täsirini ýetirýär.

Döwlet býujetiniň 3-nji wezipesiniň ulanylmagy netijesinde býujet mehanizmi döreýär. Çykdaýylaryň girdejilerden köp bolan halatynda býujet ýetmezçiligi – defisiti emele gelýär, tersine bolanda býujet artykmaçlygy – profisiti emele gelýär. (Seret: 2007-nji ýylyň býujetine). Býujet ýetmezçiliginiň aýratyn uly möçberde emele gelmegi bolsa ýurtda inflýasiýanyň güýjemegine sebäp bolup biler, çünki býujet ýetmezçiligini ýapmak üçin käbir döwletlerde we ýagdaýlarda dolanyşyga esassyz gereginden artyk pul göýberilýär.

Biziň ýurdumyzda býujet ýetmezçiligi ýokdur. **"Inflýasiýa"** – bu italyan sözi bolup, **"çişirme"** diýmekligi aňladýar, ýagny bu hereket edýän pul birliginiň hümmetiniň pese düşmekligi bilen düşündirilýär, emma biziň ýurdumyzda pulymyzyň hümmeti ýokarlanýar, inflýasiýanyň täsiri kiçidir, mysal üçin, 2008-nji ýylyň ahyrynda hümmetsizlenme 8,9 göterim derejesinde boldy. Adatça, hat-da ykdysady taýdan ösen ýurtlarda-da inflýasiýa ýokary derejededir, muňa esasy täsir edýän zatlaryň biri-de býujetiniň ýetmezçiligidir. Döwlet býujeti maliýe ulgamynyň merkezi bölegi bolup durýar. Býujete ähli maliýe institutlary, çykdaýylar, girdejiler we döwlet zaýomlary degişlidir. Döwlet býujetiniň ýerlikli düzülip, tygşytly we netijeli peýdalanylmagy şol döwletiň ykdysady taýdan öňe gitmekligini gazanmaga getirýär. Ykdysadyýet belli bir derejede döwlet syýasatynyň serişdeleri arkaly döwlet býujetiniň üsti bilen hökümet çykdaýylary we salgyt ulgamlary arkaly kadalaşdyrylýar we durnuklaşdyrylýar, munuň özi önümçiligi ösdürmekden, ilaty iş bilen üpjün etmekden, inflýasiýany gowşatmakdan ötri öňde goýlan maksada ýetmek üçin edilýär.

Býujet döwletiň garamagynda durýan uly merkezleşdirilen pul gaznasy bolup, ol maliýe ulgamynyň esasy bölegidir. Onuň kömegi bilen döwlet milli girdejiniň aglaba bölegini paýlap, ony öz elinde jemleýär. Bu ýerde uly girdejiler we möhüm umumy döwlet çykdaýylary jemlenýär. Býujetiň bazar ykdysadyýetine geçiş döwründäki orny aýratyn-da uludyr. Geçiş döwründe býujetiň belli bir durmuş ugry bolmalydyr, geçiş şertlerinde

zähmetkeşleriň giň toparynyň, aýratyn-da, özleleriniň girdejileri býujete bagly bolanlaryň girdejilerini deňeşdirmek we ýokarlandyrmak zerurlygy ýüze çykýar.

Geljek babatynda aýdylanda bolsa, döwlet býujeti öz ýagdaýyna görä maliýe ulgamynyň beýleki bölekleri bilen baglanyşykly bolmalydyr we ol bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde olara zerur kömegi berýän kadalaşdyryjy (koordinirleýji) merkez hökmünde çykyş etmelidir. Şeýle bolan halatynda ýerli býujetleriň ähmiýeti we onuň roly güýçlener, ýerli hojalygyň möçberleriniň, olaryň telekeçilik bilen aragatnaşygyna we ösüşine baglylygy artar. Ýerli maliýeleriň gurluşy döwlet gurluşygy we degişli administratiw paýlanyşygy bilen kesgitlenilýär. Diýmek, merkezi býujet bilen bilelikde ýerli býujetler hökümetiň durmuş-ykdysady syýasatyny durmuşa geçirijiler bolmalydyr.

Döwlet býujeti – dürli ykdysady jemgyýetçilik formasiýalaryna degişli bolan ykdysady kategoriýadyr. Onuň emele gelşi we ösüşi döwletiň döremegi bilen baglanyşykly. Önümçilik gatnaşyklarynyň esasy häsiýetleri, ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik gurluş döwletiň işiniň mazmunyny kesgitleýär. Ol býujeti paýlaýyş mehanizm hökmünde ulanýar. Döwlet býujeti maliýe ulgamynyň esasy bölegi we onuň bilen umumy häsiýete eýe bolup, onuň bilen bir wezipeleri ýerine ýetirýär. Şunuň bilen birlikde özüne mahsus aýratynlyklary bar we şol sebäpli ol maliýe ulgamlarynyň düzüminde esasy orny eýeleýär. Aýratynlyklarynyň biri-de onuň maliýe serişdeleri hökmünde tutuş döwletiň eýeçiligindeligidir. Döwlet maliýe gatnaşyklarynyň esasy guramaçysydyr, ol býujetiň üsti bilen maddy we maliýe serişdelerini esasy paýlaýjysy bolup çykyş edýär.

Býujetiň ýene-de bir esasy aýratynlyklarynyň biri, onuň birligi we ýokary derejede merkezleşdirilmegidir. Býujetiň sebitlere bagly düzülmegine garamazdan, olaryň hemmesi bir döwlet býujetinde birleşýärler we aşakdaky zwenolaryň ýokarkylara tabyn edilmeginiň yzygiderliligi göz önünde tutulýar. Döwlet hökümetiniň ähli guramalarynyň býujet serişdeleri we hukuklary bar. Döwlet býujeti barada iki düşünje bar: býujet ykdysady kategoriýa hökmünde we býujet maliýe meýilnamasy hökmünde. Ykdysady edebiýatlarda döwlet býujetine maliýe meýilnamasy hökmünde seredilmegi-de nädogry däl.

Islendik ykdysady meýilnama – bu ol ýa-da beýleki ykdysady kategoriýanyň belli bir görnüşiniň ýüze çykmagydyr. Onda göz önünde tutulýan çäreler, olaryň geçirilmeli wagty we düzgüni, obýektiw ykdysady kanunlaryň netijesinde ýüze çykýan ykdysady hadysalaryň ýüze çykmagy we ösüşi görkezilýär.

Mysal üçin, **pul** – bu ykdysady kategoriýadyr, pul dolanyşygy bolsa bazar ykdysadyýetinde bu kategoriýanyň ýüze çykmagynyň bir şertidir. Şonuň ýaly-da bank karzy (kredit) hem döwlet karzy (kredit) ykdysady kategoriýa hökmünde ýüze çykmaklygydyr.

Jemgyýetçilik önümini paýlamagyň esasy guraly hökmünde döwlet býujetiniň birnäçe aýratynlyklary bar. Eger maddy önümçiligiň we maddy däl gurşawyň maliýesiniň paýlaýjy wezipesi gymmatyň görnüşleriniň çalt çalyşmagy şertlerinde amala aşyrylsa, birnäçe alyş-çalyş aktlary, şeýle-de, jemgyýetçilik önümi döwlet býujeti tarapyndan paýlananda, elmydama alyş-çalyşdan aýry bolup geçýär.

Gymmatyň döwlet býujetiniň üsti bilen hereketi maddy önümiň hereketinden doly aýrylýar we gymmat pul häsiýetine eýe bolýar. Diňe döwlet býujetiniň çäginge, haçan-da býujet serişdeleri ýene-de önümçilik ýa-da önümçilik däl gurşawa düşende, paýlaýyş we alyş-çalyş amallarynyň baglanyşygy täzeden ýüze çykýar.

Döwlet býujetiniň aýratynlygy, onuň döwletiň maliýe ulgamynyň bölümleri bilen, beýleki ykdysady kategoriýalary bilen aýrylmaz baglanyşygy bolup durýar (hojalyk hasaplaşyklary, nyrhlar, zähmet haky, karz (kredit) we başgalar).

Jemgyýetçilik önüminiň döwlet býujetiniň üsti bilen paýlanmagy 3 sany arabaglanyşykly, emma, birnäçe derejede aýratynlaşdyrylan tapgyrlardan ybarat:

1. Umumy döwlet pul-toplumlarynyň toplanymagy (býujetiň girdejileri).
2. Birnäçe sebit we maksatly býujet toplumlarynyň döredilmegi.
3. Býujet toplumlarynyň peýdalanylmagy (býujetiň çykdaýlary).

Adatça, ähli 3 tapgyr birwagtda we üznüksiz bolup geçýär, emma olaryň birnäçe aýratynlyklara eýediginem ünsden düşürmeli däl. Bu tapgyrlar bölekleyin we aýrylykda seredilse, býujet paýlanyşygynyň usullaryny (metodlaryny), görnüşlerini we häsiýetlerini göz önüne getirmek ýeňil bolýar. Birinji tapgyrda pul serişdeleriň döwletiň elinde kärhanalaryň, guramalaryň we raýatlaryň hasabyna jemlenmegi bolup geçýär. Şonuň esasynda döwlet bilen töleýjileriň arasynda maliýe (býujet) gatnaşyklary ýüze çykýar. Esasanam, bu gatnaşyklar hökmany (imperativ) häsiýete eýedir, emma, serişdeleriň bir bölegi býujete meýletin esasyda gelýär.

Býujet pul toplumlary toplananda iki düşünje ulanylýar: *býujete tölegler* we *döwlet býujetiniň girdejileri*. Bular deň düşüňjeler, ýagny bularyň ikisi hem döwlet bilen serişdeleriň töleýjileriň arasynda şol bir paýlaýjy gatnaşyklary aňladýar. Bu ýerde diňe manydaş däl-de, mukdar taýdan hem meňzeşdir, ýagny olar milli girdejiniň şol bir bölegine girýärler. Ýöne bu düşüňjeleriň jübüt häsiýetlidigini unutmaly däl.

Döwlet býujetine tölegler – bu töleýjileriň ilkinji çykdaýlary, ýagny olaryň girdejilerinden aýrylan bölegi, döwlet býujetinde bolsa bu tölegler döwletiň girdejisi hökmünde çykyş edýärler. Döwlet býujetine tölegler kärhanalaryň, guramalaryň töleýjiler hökmünde maliýesiniň düzüm bölegi we beýleki paýlaýjy gatnaşyklar bilen aýrylmaz (organiki) arabaglanyşykda bolup, döwlet býujetinde bolsa girdejileriň görnüşini alýarlar. Bu ýagdaýda milli girdejiniň paýlaýşa giren şol bir bölegi jübüt ykdysady mazmuna eýe bolýar we maliýe ulgamynyň dürli bölümlerinde aýry-aýry görnüşe eýe bolýar.

1.2. Döwlet býujeti we býujet ulgamynyň federatiw we unitar (bitewi) döwletlerde aýratynlygy.

Býujetiň gurluşy döwlet gurluşy bilen esaslandyrylandyr. Umuman, iki hilli býujet gurluşy dünýä tejribesinde gabat gelýär. Unitar (bir bitewi) we federatiw (soýuz). **Unitar** – bir bitewi býujetler (Fransiýa, Italiýa, Ýaponiýa, Türkiýe, Türkmenistan we ş.m.). Bu býujetlerde iki hilli dolandyryş düzüm bölegi bar, merkezi we ýerli tertipde, federatiw döwletler: ABŞ, Rossiýa, Özbegistan, Azerbeýjan, Gruzziýa we beýlekiler, bu döwletlerde býujet üç zwenolardan, ýagny merkezi, federasiýa we ýerli býujetler hökmünde çykyş edýär.

Unitar döwletlerde býujet ulgamlary öz içine sebit dolandyryş bölekleriniň ählisiniň býujetini alýar. Ol Merkezi (Döwlet) býujetinden we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň, häkimlikleriň býujetinden durýar.

Merkezi býujetde ep-esli serişdeler ýygnaýyp, ol ykdysadyýete täsir etmäge mümkinçilik berýär. Merkezi býujetlerde, salgytdan we beýleki girdejilerden gelýän serişdeleriň ep-eslisi berkidilendir. Şonuň ýaly-da, harby we beýleki maksatlar üçin esasy çykdaýylar merkezi býujetde öz ornuny tapýandyr. Ýerli býujetler, merkezi býujetlere tabynlykda bolýarlar. Her bir sebit dolandyryş häkimlikleriň, şäherleriň öz býujetleri bolup, olaryň girdejisi we çykdaýjysy kesgitlenýär hem-de şol guramalar tarapyndan tassyklanylýar. Ýerli býujetleriň girdejileri şolara berkidilen salgyt we ýygymlardan emele gelýär, olara, esasan, ýerli salgytlar, gytaklaýyn salgytlardan aýryp goýmalar

(otçisleniýeler), munisipal eýeçiligindäki kärhanalardan gelýän girdejiler we beýlekiler girýär.

Türkmenistanda býujet ulgamlary 2 zwenoly dolandyrylyşa esaslanýar, mysal üçin, merkezi býujet we ýerli býujetler, ýagny, welaýatlaryň, şäherleriň, etraplaryň, şäherçeleriň hem-de arçynlyklaryň, oba geňeşleriniň býujetlerinden durýar. Mysal üçin, goşulan baha üçin salgytdan, peýdadan alynýan belli bir bölek ýerli býujetlere berkidilendir. Şonuň ýaly-da, ilatdan alynýan salgytlar, patent ýygymlary, ýer salgydy, gümrük pajy, ýerli salgyt we ýygymlar, berkidilen ýygymlar, ýerli kärhanalaryň hususylaşdyrylmagyndan, jerime hem-de beýleki girimlerden ybaratdyr.

Käbir ýurtlarda ýerli obligasiýalar-zaýomlar ýerli býujetlere girýär. Federatiw ýurtlarda býujet 3 zwenoly bolup, onda federasiýanyň her bir agzasynyň aýratyn býujeti bar. Mysal üçin, ABŞ-nyň býujet ulgamlary döwlet býujetiniň 50 sany ştatynyň býujetinden we 82 mün sany ýerli býujetlerden durýar. Germaniýada federal býujetden, hem-de 10 sany ýeriň býujetinden we obşinalaryň býujetdäki býujet ulgamlaryndan düzülýär. Rossiýada federal býujetden we awtonom respublikalaryň, awtonom welaýatlaryň hem-de okruglaryň býujetinden durýar. Özbegistanda Garagalpagystanyň ýörite öz býujeti bar we ş.m.

Federal býujetlerde esasy girdejiler we çykadjylar berkidilendir. Mysal üçin, ABŞ-nyň döwlet býujeti 2005-nji ýyl üçin 2 trillion 500 milliard dollar möçberinde bellenen, ýagny ol dünýäniň iň uly býujetidir. Şol býujetde federasiýanyň paýy ep-esli orny tutýar. Mysal üçin, 80 göterimden köpräk girdeji salgydyň we korporasiýanyň peýdasynyň paýy federal býujete geçirilýär. Şeýle-de, aksizleriň-goşmaça tölegleriň aglabasy şatlaryň býujetlerine gönükdirilýär.

Federal býujete harby, ykdysady, durmuş harajatlaryň bir bölegi, döwlet karzy boýunça tölenýän göterimler we dolandyryş (admi-nistratiw) harajatlar girýär. Federasiýanyň agzalarynyň býujetinden edara edişe, oba hojalygyny hem-de senagaty höweslendirmeklige, durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen harajatlar maliýeleşdirilýär. Umuman, döwlet býujeti iki bölekden durýar: girdeji we çykadjylar; birinji bölegine girdejiler degişlidir, ýagny şahsy we edara görnüşli taraplardan kanuny esasyda gelýän serişdelerden ybarat.

Ikinji bölegine çykadjylar degişlidir, ýagny döwleti dolandyrmak we öz wezipesini ýerine ýetirmek üçin edilýän ähli harajatlar degişlidir.

Türkmenistanyň döwlet býujeti üznüksizlik meýilnamalaşdyryş ýörelgesi esasynda düzülýär. Bu öz içine býujet ýylyny alýar we şol döwürde býujetiň üznüksiz ýerine ýetirilişini aňladýar. Býujet ýyly köp döwletlerde kalendar ýyly bilen gabat gelýän däldir.

Mysal üçin:

1. Welikobritaniýa, Ýaponiýa, Kanada – 1/IV-31/III
2. Şwesiýa, Norwegiýa – 1/VII-30/VI
3. ABŞ – 1/X-30/IX – aralygy içine alýar.

Býujet döwri, bu býujetiň hereketiniň ýerine ýetiriliş döwrüdür. Türkmenistanda bir ýyllyk býujet döwri belleniýär we býujet ýyly kalendar ýyly bilen gabat gelýär (ol her ýylyň ýanwar aýynyň 1-inden başlap, dekabryň 31-ine gutarýar).

Türkmenistanyň döwlet býujeti ýene-de bir ýörelgäniň esasynda düzülýär. Bu ýörelge (prinsip) “býujetiň dolulygy” diýlip atlandyrylýar. Býujetiň dolulygy, ýagny, býujetiň her bir maddasynyň ähli girdeji we çykadjy taraplaryny aýratyn hasaplamakdyr. Şuňa laýyklykda býujetiň girdeji we çykadjy taraplarynyň her biriniň aýratynlykda hasaplanyp, bilelikde hem-de dolulygyna alnyp barylýandygy. Mundan başga-da, döwlet býujetiniň birligi – ýörelgesi bardyr. Bu ýörelge döwletiň ähli çykadjylarynyň we girdejileriniň bir ýerde jemlenmegidir. Bu bolsa maliýe sýýasatyny geçirmäge, Türkmenistanyň çäklerinde

belli bir dolandyryş guramalaryny döretmegi we býujet gurluşynyň, ýagny döwlet meýilnamasynyň ykdysady hem-de durmuş ösüşine uly ýardam berýär. Döwlet býujetiniň çaklama (prognoz) – meýilnamalaşdyrylyşy esasy ýörelgeleriniň biri bolup durýar we býujet girdeji we çykdajy balansy hökmünde düzülýär. Bu býujetiň düzülişiniň esasy bolan ykdysady we durmuş ösüşi alyp barmak üçin balans usuly bilen üpjün edilýär. Býujet milli maksatnamalaryň hemme elementleriniň mazmunyny öz içine alýar we baglaşdyrýar. Mundan başga-da, býujetiň **áýanlyk ýörelgesi** bardyr, ýagny býujet hakyky görkezijileriň esasynda, ähli materiallar baradaky maglumatlaryň anyk we áýan halk köpçüligine ýetirilmegidir. Mysal üçin, býujet kanuny we onuň ýerine ýetirilişi metbugatda çap edilýär, ýagny, halk köpçüligine ýetirilýär. Halk hojalyk maksatnamasy, öz gezeginde, döwletiň maddy we maliýe ätiýaçlaryny göz önünde tutýar. Býujetiň áýanlygynda esasy çeşme bolup býujet ätiýaçlary durýar. Býujet ätiýaçlyklarynyň (rezerwleriniň) esasy görnüşleriniň biri bolup, Türkmenistanyň döwlet ätiýaç gazna-syndan, welaýat ätiýaç (rezew) gaznasyndan, şäher ätiýaç (rezew) gaznasyndan we etrap ätiýaç (rezew) gaznasyndan ybarat. Bu ätiýaç gaznalar önümçiligi maliýeleşdirmäge çykarylýan çykdajylara, we medeni-durmuş çärelerini maliýeleşdirmäge gönükdirilýär.

Býujetiň anyklyk – reallyk ýörelgesi, bu döwletiň býujetiniň görkezijileriniň dogruçylyk bilen beýan edilmegi, ýagny, görkezilen girdeji we çykdajylaryň dolulygyna göz önünde tutulan maksatlara gönükdirilmegidir.

Maglumatlardan görnüşi ýaly, möçberi boýunça býujetimiz ýyl-ýyldan ýokary depginler bilen artýar, mysal üçin, 2004-nji ýylda 2003-nji ýyl bilen deňeşdirilende 20,8%, 2005-nji ýylda bolsa 2004-nji ýyl bilen deňeşdirilende 20,1% ýokarlandy. Býujetimiziň girdejileriniň köpelmegi içerki milli önümimiziň ýokary depginler bilen artmagy netijesinde mümkin boldy, mysal üçin, 2009-njy ýylda ol 39,5% ýokarlandy, bu dünýäde iň ýokary ösüşdir.

Türkmenistanyň býujeti 2009-njy ýyl üçin girdejileri boýunça 58892,2 mln. manat we çykdajylary boýunça 58892,2 mln. manat möçberinde tassyklandy. Býujetiň ep-esli bölegini merkezleşdirilen býujet eýeleýär. Ol girdejileri boýunça 55330,3 mln. manat we çykdajylar boýunça 55330,3 mln. manat möçberinde kesgitlendi.

2007-nji ýylda Türkmenistanyň döwlet býujetinde ilaty gaz, suw, elektrik energiyasy, duz bilen mugt üpjün etmek, ýerlerde ýeňillikli bahalarda un bilen üpjün etmek üçin çykarylýan çykdajylaryň öwezini dolmak üçin 1673,7 mlrd. manat möçberinde, şol sanda degişli ministrlikleriň we wedomstwolaryň döwlet gaznalarynyň serişdeleriniň hasabyna 1476,2 mlrd. manat goýbermek göz önünde tutuldy. Bu sanlar ýylyň-ýyly ýokarlanyp dur. Ýeri gelende aýtsak, XVII-nji Halk maslahatynyň karary esasynda 2030-njy ýyla çenli bu ýeňillikler dowam eder. Biziň býujetimiziň durmuş maksatlaýyn häsiýeti has-da ýokarlanýar. Býujetimiz 2004-nji ýylyň möçberi boýunça-da has ýokarlanyp, ol öňki ýyl bilen deňeşdireniňde 20,8% ýokarlandy, hiç bir döwletde şeýle ýokary depginler bilen býujet ösmändi. Bu bolsa Altyn asyryň 6 ýylynda Milli Maksatnamasynda göz önünde tutulan çäreleri maliýeleşdirmäge mümkinçilik berdi. Býujetimiz 2005–2007-njy ýyllarda-da ýokary derejede ösdi. 2008-nji ýylda býujetimiz öňki ýyldan ep-esli köpdür (Seret: 7-nji tablisa). 2009-njy ýylda ol geçen ýylkydan 39,5 göterim köpelendir.

1.3 Döwlet býujetiniň girdejileri (düzümi). Bazar ykdysadyýeti şertlerinde döwlet girdejilerini netijeli ulanmak döwlet maliýesini dolandyrýan institusional guramalardan uly ygtyýarlylygy, döwlet býujeti taýýarlanylýan wagtynda girdejiler boýunça tekliplere baha bermegi we şonuň ýaly-da, býujet ýerine ýetirilende býujete gözegçilik etmegi talap edýär.

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçýän döwründe şu aşakdakylar döwlet býujetinde esasy girdejiler bolup çykyş edýär:

1. Kärhanalaryň we edaralaryň töleýän salgytlary we tölegleri.
2. Ilatdan gelyän salgytlar.
3. Ýerli ýygymlar.

Býujet ulgamlarynyň girdejileriniň esasy bolup goşulan baha üçin salynýan salgyt, kärhanalaryň, birleşikleriň we edaralaryň peýdasyna salynýan salgyt, nebit we gaz toplumynyň töleýän fiksirlenen tölegleri we goşmaça tölegler (aksizler) çykyş edýär. Goşulan baha üçin salynýan salgyt döwlet býujetiniň girdejileriniň in wajyp çeşmesidir. CBÜŞ ahyrky pursatda alyjy tarapyndan tölenýär, ol gytaklaýyn salgytdyr. Önümiň gymmatynyň ýokarlanmagy ýa-da azalmagy bu salgydyň möçberine köp derejede baglydyr. Ýokarky aýdylanlaryň esasynda haryt önümçiliginiň hemme tapgyrynda-da gymmat döredilýär we ony ýerleşdirensoň döwlet býujetine geçirilýän salgyt öz ykdysady mazmuny boýunça gymmatyň ösen böleginiň bir üleşini býujete ýygnamagyň görnüşi bolup durýar. GBÜS-ny töleýjileri bolup şu aşakdakylar çykyş edýärler:

Edara görnüşli taraplar we şahsy taraplar-hususy telekeçiler. GBÜS salynmagyna degişli amallary geçiren halatlarynda şu salgydy töleýji bolup durýarlar. Şu aşakdakylar GBÜS töleýjiler bolup durmaýarlar: Halkara gaznasy; Türkmenistanyň Merkezi banky; Türkmenistanyň “Uglewodorod serişdeleri hakyndaky” Kanuna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan taraplar; Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar; Hususy telekeçiler, ýeňillikli salgyt salmak ulgama degişli bolan işi boýunça.

Býujete tölenmeli bu salgydyň summasy ýerleşdirilen harytlar üçin alyjylardan alynýan salgydyň hem-de hasabat döwürde önümçiligiň we dolanyşygyň çykdajylaryna hakyky ýazylan maddy resurslar, ýangyç, işler we hyzmatlar boýunça gymmatda hasaplanan salgydyň aratapawudy görnüşinde takykklanýar.

Döwlet býujetiniň esasy girdejileriniň biri hem edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgytdyr. Bu salgyt býujet ulgamynda möhüm orun eýeleýär, sebäbi onuň kömegi bilen döwlet, kärhanalaryň we edaralaryň maliýe ýagdaýyna hem-de olaryň (inwestision) goýum işjeňligine täsir edip biler.

Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt hem döwlet býujetine gelyän girdejileriň düzüminde wajyp orun eýeleýär. Emläge salynýan salgytdan gelyän girdejiler býujetiň girdeji çeşmeleriniň biri bolup, ol edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgytdan ön peýdanyň hasabyna tölenýär. Döwlet emlägini hususlaşdyrmakdan gelyän girdejiler we beýleki gymmatlyklardan girýän girdejiler döwlet býujetine degişlidir. Olara konfiskasiýa edilen we eýesiz emlägi satmakdan gelyän girdejiler degişlidir. Ondan başga-da, miras boýunça döwlete geçirilýän emläkler, ulag bilen geçirmekligi gadagan bolan ýükler, kanuna garşy awçylyk we balykçylaryň elinden alnan önümler girdeji hökmünde býujete geçirilýär. Döwlet býujetiniň beýleki girdejilerine paçlar, gümrük haky häsiýetindäki tölegler degişlidir. Şeýle häsiýetli töleglere gümrük pajy, döwlet awtomobil gulluklarynyň ýygymlary we ş.m. degişlidir. Döwlet býujetiniň (ikinci derejesiniň) girdejileriniň esasy bölegini kärhanalaryň we edaralaryň töleýän tölegleri emele getirýär. Olar merkezleşdirilen pul toplumlaryna we gaznalaryna serişdeleriň öz wagtynda gelmegini üpjün edýär hem-de hojalyk hasaplaşygynyň berkemegine ýardam edýär, intensivleşýany we jemgyýetçilik önümçiliginiň netijesiniň ösüşini güýçlendirýär, işiň hiliniň gowulanmagyna kömek edýär, serişdeleriň býujetine wagtynda tölenişine hem-de maddy, zähmet we maliýe serişdeleriniň maksatly, ýerlikli hem-de tygşytly ulanylyşyna gözegçiligi güýçlendirýär. Býujete tölenýän tölegleriň tölenişiniň görnüşleri we usullary jemgyýetiň we ykdysadyýetiň üýtgemegi bilen üýtgäp

durýar. Bitewi kanun esasynda hasaplanýan peýdadan alynýan salgyt, aşakdaky ýaly tölenýär: deslapky töleg görnüşinde – salgyt ýylynyň her aýynyň 13-inde we 28-inde.

Birinji çäryegin, birinji ýarym ýylyň, dokuz aýyň we salgyt ýylynyň jemi boýunça – görkezilen döwürlerde peýdadan alynýan salgyt üçin salgyt beýannamasynyň berilmeli gününden soňky aýyň 20-sinden gijä galman tölenýär. Häzirki wagtda edaralaryň we kärhanalaryň töleýän salgyt we tölegleriniň esaslaryna şu aşakdakylar degişlidir:

- goşulan baha üçin salgyt;
- edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt;
- emläk üçin salgyt;
- ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt;
- goşmaça töleg;
- Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy we ýerli ýygymlar.

Tablisa №9

Döwlet býujetiniň girdejilerinde salgytlaryň tutýan orny (býujet taslamasynda)¹

mln. manat

Girdejiler	2008-nji ýyl tassyklan	2009-njy ýyl	Aratapawudy	
			Jemi	% - de
Salgytlardan gelyän girdejiler (býujetiň I derejeli girdejileri)	43011599	57515100	14503501	133,7
Ilatdan alynýan salgytlar	2027580	2338350	310770	115,3
Peýdadan alynýan salgyt	12230498	11863650	-366848	97,0
Emläk üçin salgyt	648688	746600	97912	115,1
Goşulan baha üçin salgyt	9788297	15273250	5485003	156
Ýerasty baýlyklardan peýdalan-mak üçin salgyt	7916701	14598400	6681699	184,4
Goşmaça tölegler (aksizler)	2314012	5095300	2781288	2 es.
Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirimler	3877440	4490500	613660	115,8
Beýleki girdejiler	4208433	3109050	-1099383	73,9

Käbir salgytlaryň geçen ýylky bilen deňeşdirilende artmagy ilatyň we kärhanalaryň pul girdejileriniň artmagy bilen baglydyr.

Ýokarda görkezilen girdejileriň toplumy kärhanalaryň we edaralaryň döwlet býujetine töleýän salgyt we tölegleriniň ulgamyny emele getirýär. Ýokarda görkezilen salgytlar, ýagny tölegler özleriniň (möçberi) töleniş möhleti, hasaplanyşy boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. Býujete tölenmeli GBÜS jemi ýerleşdirilen harytlar üçin alyjylardan alynýan salgydyň jemi bilen hasabat döwründe önümçiligiň we dolanyşygyň çykdajylaryna hakyky ýazylan maddy resurslar, ýangyç, işler hem-de hyzmatlar boýunça tölenen salgydyň jeminiň aratapawudy görnüşinde takykklanýar. Salgyt bellenen möhletde tölenilýär we kärhanalaryň özi hasaplaýar, bu salgyt we edara görnüşli taraplaryň peýdasyndan (girdejisinden) býujetiň girdejileriniň ep-esli bölegini tutýar (Seret: 7-nji tablisa).

Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt, edara görnüşli taraplar, Türkmenistana dahyllylary (esaslandyryş maýasy doly döwlete degişli edara

¹ Türkmenistanyň Döwlet býujeti baradaky kanunlardan alyndy. San maglumatlary denominirlenmedik manatda.

görnüşli taraplardan we öz işini “Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleri hakyndaky” Kanuna laýyklykda amala aşyran talaplardan başga) 8%, beýleki edara görnüşli taraplar, 20 göterim – beýleki edara görnüşli taraplar üçin XVI Halk Maslahatynyň karary bilen hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplaryň girdejisinden alynýan salgydyň möçberi 2% belenildi, olar beýleki salgytlardan boşadyldy, bu bolsa hususy kärhanalaryň netijeli işlemegine höwes döreder. Düşewüntler we beýleki edara görnüşli taraplara paýçy bolup gatnaşmaktan alynýan beýleki serişdeler görnüşindäki girdejiler üçin 15 göterim belenildi. Edara görnüşli taraplar Türkmenistana dahyllylary (esaslandyryş maýasy doly döwlete degişli edara görnüşli taraplardan we öz işini “Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleri hakyndaky” kanuna laýyklykda amala aşyran taraplardan başga) 8 göterim.

Tebigaty goramak, tebigy resurslary goramak, olar gazylyp alnanda we gaýtadan işlenilende ýitgisini azaltmazlyga biziň ýurdumyzda soňky ýyllarda has-da uly üns berilýär. Şunuň bilen bagly işleri geçirmekde we daşky gurşawy goramak üçin döwlet köp mukdarda maliýe serişdelerini harçlaýar. Öz önümçiliginde gazylyp alynýan tebigy baýlyklary çig mal we material hökmünde ulanýan edaralar, kärhanalar şol baýlyklary ulananlygy üçin býujete töleg töleýärler, ýagny, gazylyp alynýan uglewodorod önümleri tebigy we ugurdaş gaz üçin 22%, çig nebit üçin 10%, beýleki gazylyp alynýan peýdaly zatlar bilen baglanyşykly salgyt salnýan amallar boýunça düşewüntligiň derejesi boýunça salgyt möçberi kesgitlenilýär. Tölegleri bankda öz hasaplaşyk şçýoty, özüniň aýratyn balansy bolan edaralar we kärhanalar töleýärler. Tölegler edaranyň we kärhananyň hasaplaşyk hasabyndan býujete geçirilýär.

Ýerasty baýlyklardan peýdalananlygy üçin salnýan salgydy kärhanalar, birleşikler we guramalar hakyky dolanyşygyndan ugur alyp kesgitlenilen möçberler boýunça belenen möhletlerde töleýär. **Ilatdan gelýän girdejiler.** Döwlet býujetiniň girdejisiniň bir bölegi ilatyň töleýän hökmany tölegleriniň – salgytlarynyň hasabyna emele gelýär.

Salgytlar döwlet tarapyndan telekeçilik we şahsy girdejisinden alynýar hem-de olar umumy döwlet pul gaznasyna gönükdirilýär. Olar döwlet býujetiniň girdeji bazasynyň emele gelmeginiň goşmaça çeşmesi bolup, döwlet býujetiniň girdejileriniň bir bölegini tutýarlar. Ilatyň töleýän tölegleri iş hakynyň ýokarlanmagy, zähmet işjeňliginiň ösmegi bilen her ýyl ösüp durýar. Ilatyň töleýän töleglerine şular degişlidir: ilatyň girdejisine salnýan salgyt; ýerli ýygymlar we ş.m.

Ýerli ýygymlara, mahabatlandyрма üçin ýygym, şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin belli bir maksada gönükdirilen ýygym, awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym. Awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym we itleriň eýelerinden alynýan ýygym. Bu ýygymlar esasan ýerli býujetleriň girdejilerini emele getirmek üçin gönükdirilýär.

Girdejä salgyt salmak, bu döwletiň merkezleşdirilen pul gaznasyna raýatlaryň şahsy girdejilerinden ýygnamak usulydyr. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy töleýjiler Türkmenistana dahylly bolup durýan şahsy adamlar üçin Türkmenistanyň çäklerindäki we onuň daşyndaky çeşmelerden girdeji alýanlar, Türkmenistanyň dahyllygy bolmadyk şahsy adamlar üçin Türkmenistanyň içindäki çeşmelerden alynan girdejiler. Bu salgyt ilaty durmuş taýdan goramak we önümçilik däl gurşawy ösdürmek üçin býujet serişdeleriniň goşmaça girdejiler çeşmesi bolup gulluk edýär. Salgydy Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary hem-de Türkmenistanda ýaşap raýat bolmadyk taraplar töleýärler, raýatlaryň girdejilerine salnýan salgydyň obýekti bolup pul we natural görnüşdäki girdejiler gulluk edýärler. Girdejä salgyt salnanda ýenillikleriň giň ulgamy ulanylýar, mundan başga-da goşmaça tölegler (aksizler) býujet girdejisini emele getirýändir.

Işçileriň we gullukçylaryň her aýdaky zähmet hakyndan girdejä salynýan salgyt tutulýar. Eger zähmet haky aýda bir gezek tölenýän bolsa, onda salgyt hem zähmet hakynyň tölenen aýy üçin hasaplanýar we saklanýar. Býujetiň düzümindäki iri toplumlara we gaznalara bolsa şol toplumlaryň girdejilerinden býujete geçirilýän serişdeler degişli-dir. Ol serişdeler möçberi boýunça örän uly bolup býujetiň 80% golaýyny tutýar, jemi döwlet býujetiniň girdejileriniň ýerine ýetirilmegine şol toplumlaryň girdejilerinden edilýän geçirimleriň täsiri örän uludyr. Ikinji derejedäki býujetiň düzümine girýän toplumlarynyň we döwlet gaznalarynyň serişdeleri 2004-nji ýylyň döwlet býujetinde 49651476 mln.manat möçberinde kesgitlenip, olar 2003-nji ýyl bilen deňeşdirende 22,5% ýokarlandy, olar 13 sany bolup, ýurduň ykdysadyýetini ösdürmekde, maliýe serişdelerini bir ýere toplap, esasy ugurlara gönükdirmäge mümkinçilik berýär. Bu gaznalar ýylyň-ýylyna ýokarlanýar.

2005-nji ýylda 58250857 mln. manat bolup, öňki ýyl bilen deňeşdirilende 19,3% ýokarlandy. 2007-nji ýylyň býujetinde bolsa ol 76656,3 mlrd. manada barabar. Goýum ol geçen ýylyňky bilen deňeşdireniňde 24,7% ýokarydyr. Býujetiň düzümindäki maksatly gaznalaryň möçberi 2009-njy ýylyň býujet taslamasynda 236945745 mln. manat (denominirlenmedik) bolup, ol öňki ýyl bilen deňeşdirilende 41,0 göterim artdy. Bu halk hojalyk pudagyndaky edara we kärhanalaryň ylaýta-da, nebit gaz we himiýa toplumlarynyň girdejileriniň artmagy bilen düşündirilýär. Ol bolsa öz gezeginde önümçilik pudaklarynyň mundan beýläkde güýçli depginler bilen ösmegine şert döredýär.

1.4 Býujet ýetmezçiligi (defisiti) we onuň dolandyrylyşy. Býujetiň deňagramlygynyň bozulmagy, ýagny çykdaýlaryny ýapmak üçin girdejileriniň ýetmezçilik etmegi býujetiň ýetmezçiligini (defisit) döredýär. Köp döwletlerde býujet ýetmezçiligi mydamalyk häsiýete eýe boldy. Ol harby harajatlaryň yzygiderli artmagy esasynda ýüze çykdy. Biziň ýurdumyzda býujet ýetmezçiligi boldy, emma ol beýle uly däldir. Mysal üçin, 1997-nji ýylyň býujetinde ol umumy harajatlaryň 2,4%-ini tutdy. 1998-nji ýylyň býujetinde bolsa, jemi içki önümiň 1,4%-i möçberinde göz önünde tutuldy. 1999-njy ýylyň býujetiň gytçylygy ähli harajatlaryň 1,35%-i tutdy. 2000-nji ýylyň döwlet býujetiniň ýetmezçiligi onuň ähli çykdaýlary bilen deňeşdireniňde 1,63%-i boldy, bu daşary ýurt döwletleri bilen deňeşdireniňde ujypsyzjadyr.

Türkmenistanyň döwlet býujetiniň 2001-nji ýyl üçin göz önünde tutulan býujet ýetmezçiligi 370000 mln. manat möçberinde bellenildi, bu býujetiň çykdaýlarynyň bary-ýogy 0,83 %-ini tutýar, ýagny ol geçen ýyllaryňky bilen deňeşdireniňde ep-esli pesdir. 2003-nji ýylda ol 1%-den az boldy (Seret: 8-nji tablisa).

Býujetiň ýetmezçiliginiň çeşmesi Türkmenistanyň Merkezi bankynyň göterimsiz (prosentsiz) karzlary bolup hyzmat ederd, emma 2004-nji, 2005-nji we 2006-njy, 2007-nji ýylyň döwlet býujetlerinde býujet ýetmezçiligi ýokdur. 2008-nji ýylda ol 5200 mlrd. manat bolup, ýanwar aýynyň 1-däki býujet serişdeleriniň galyndysy bilen ýapylýar. 2009-njy ýylyň döwlet býujetinde ýetmezçilik ýokdyr. Käbir ýyllarda bolsa, biziň býujetimiziň girdejileri çykdaýlaryndan artyk bolýar. Muňa býujet profisiti diýilýär.

Daşary döwletlerde býujet ýetmezçiliginiň ýene bir sebäbi döwlet bergileriniň ösmegidir. Bizde döwlet bergileri gaty bir kän däldir. Dünýä tejribesinde býujetiň ýetmezçiligi şu aşakdaky çeşmelerden ýapylýar: döwlet obliýgasiýalaryny we zaýomlaryny çykarmak arkaly we wekselleri ornaşdyrmak arkaly. Daşary ýurtlarda durmuş harajatlary kemeldilýär, emma, biziň ýurdumyz bu ýol bilen gitmeýär. Biziň ýurumyzda býujetiň gytçylygy, esasan, ykdysadyýetiň ýokary tertipde ösdirilmegi esasynda, býujetiň girdejileriniň artmagy netijesinde ýapylýar, obligasiýalar birnäçe ýyldan bäri goýberilenok. 2007-nji ýylyň býujeti profisitdir (girdejileriniň çykdaýlardan artmagy).

Döwlet býujeti ýerine ýetirilende girdejileri çykdaýylaryndan artyk bolýar. Býujet ýetmezçiligi 2010-njy ýylyň býujetinde 1500,0 mln. manat bolup, ol 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndaky ýagdaýyna görä, býujet serişdelerinden emele gelen galyndylary býujet ýetmezçiligini ýapmaga gönükdirilendir.

2-NJI TEMA. DÖWLET BÝUJETINIŇ ÇYKDAJYLARY

1. Döwlet býujetiniň çykdaýylarynyň umumy häsiýetnamasy, düzümi we olary meýilnamalaşdyrmak.
2. Halk hojalygyna, durmuş-medeni çärelerine, dolandyryşa, goranmaga edilýän we beýleki çykdaýylar.

2.1. Döwlet býujetiniň çykdaýylarynyň umumy häsiýetnamasy, düzümi we olary meýilnamalaşdyrmak. Ykdysady gatnaşyklaryň esasynda pudak we sebit ugurlaryna döwletiň merkezleşdirilen serişdelerini we gaznalaryny paýlaşdyrmak amala aşyrylýar. Ýurduň binýadyny düzyän şahsyýet we hojalyklar baýlaşýar, diýmek, döwlet-de baýlaşýar. Şeýle hem döwletiň gaznasyny artdyrmak we onuň serişdelerini zerurlyga gönükdirmek meselesi hem uly orun eýeleýär. Döwletiň kärhanalar, guramalar, edaralar we ilat bilen emele gelýän maliýe gatnaşyklary *býujet gatnaşyklary* diýlip atlandyrylýar. Maliýe gatnaşyklarynyň bir bölegi hökmünde bu gatnaşyklar şu aşakdakylardan ybaratdyr: paýlaşdyryş işine hökmany ýagdaýda döwletiň gatnaşmagy; döwletiň isleglerini kanagatlandyrmak üçin merkezleşdirilen pul gaznasynyň döredilmegi we ulanylmagydyr. Öz ykdysady mazmuny boýunça döwlet býujeti halk hojalygyny, durmuş-medeni çäreleri, goranyşy we döwlet dolandyryş harajatlaryny maliýeleşdirmek üçin niýetlenen býujet toplumlarynyň we gaznalarynyň döredilmegi we ulanylmagy sebäpli gaýtadan paýlananda edara görnüşli we şahsy taraplar bilen döwletiň arasynda emele gelýän pul gatnaşyklarydyr. Umuman, şu pul gatnaşyklary, jemläp aýdanymyzda, döwletiň býujetiniň çykdaýylaryny hem-de girdejilerini aňladýar. Ykdysady gatnaşyklarynyň esasynda pudak we sebit ugurlarynda döwletiň merkezleşdirilen gaznasyny paýlaşdyrmaklyga geçmekligi döwlet býujetiniň çykdaýylaryny suratlandyrýar (Seret: 7-nji we 8-nji tablisalara).

Döwlet býujetiniň çykdaýylary, bu döwletiň pul serişdeler gaznasynyň paýlanyşygynyň we ony pudaklar, maksatly we sebitler ugurlary boýunça ulanmagyň esasynda emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemidir. Býujetiň pul serişdeleri býujet çykdaýylarynyň maddy tarapy bolup çykyş edýär. Döwlet býujetiniň çykdaýylarynyň ykdysady mazmuny, onuň köp görnüşlerinde ýüze çykýar.

Çykdaýylaryň her bir görnüşiniň öz hil we mukdar häsiýet-namasy bar. Şonuň bilen çykdaýylaryň ykdysady mazmunyny şöhlelendirýän mukdar häsiýetnamasy bu býujet çykdaýylaryň gerekdigini, ýagny zerurlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Döwletiň jemgyýetçilik üznüksizlik önümçiligindäki işeň roly býujet çykdaýylarynyň köp dürlüligini şertlendirýär. Ýöne olar dürli-dürlüligine garamazdan, bir maksada gulluk edýärler. Kärhanalara, guramalara, edaralara meýilnama boýunça göz önüne tutulan çäreleri maliýeleşdirmek üçin býujetden çykarylýan pul serişdelerine *býujetden maliýeleşdirmek* diýilýär. Döwlet býujetiniň çykdaýylary birnäçe ugurlar boýunça bölünýär. Ony 7-nji we 10-njy beýanlarda görmek bolýar. II derejeli býujetiň çykdaýylarynda esasy orny halk hojalygyny, ýagny energetika, nebit-gaz, oba hojalyk, ulag we beýleki ulgamlaryny ösdürmek üçin niýetlenilen harajatlar düzýär. Ikinji orny durmuş çäreleri üçin gönükdirilen harajatlar düzýär. Mundan başga-da, ilaty mugt gaz, suw, elektrik energiýasy, duz, un bilen

üpjün etmäge niýetlenen subsidiýalar uly orun tutýar. Bu biziň býujetimiziň halk bähbitliliginiň ýokary derejededigini aňladýar. Bazar ykdysadyýetini ösdürmekde býujetiň ähmiýetini göz önünde tutulýan harajatlaryň uly möçberinden aňlap bolýar. Mysal üçin, býujetiň çykdajylarynyň agdyklyk edýän bölegi nebit-gaz we mineral resurslary hem-de aragatnaşyk ulgamlaryny, oba hojalygyny, energetikany we beýleki pudaklary ösdürmek üçin niýetlenendir.

Tablisa №10

Býujet çykdajylary (taslamasy)*

(mln. manat denominirlenmedik manatda)

Çykdajylar	2003-nji ýyl	2004-nji ýyl	2005-nji ýyl	2006-njy ýyl	2007-nji ýyl	2008-nji ýyl	2009-njy ýyl	Aratapawudy 2008-nji ýyl bilen deňeşdireniňde	
								Jemi	%-de
Býujet ulgamynyň çykdajylary (I-derejeli býujet)	12489929	13790601	1799820	19818363	21469963	43011599	57515100	14503502	133,7
Durmuş we jemgyýetçilik hyzmatlar	9271043	10462088	12331697	12134047	11674347	16043398	18124340	2080942	113,0
Umumy häsiýetli döwlet hyzmatlary	2145861	3409758	3521668	5354505	9019788	5918370	6290556	372586	106,3
Halk hojalygyna çykdajylar	1055175	1047297	1511211	1733807	5235618	13324831	19029805	5704974	142,8
Möhleti soňa süýşürilen daşary ýurt bergileriniň hasabyna ýerine ýetirilen işler					197600	600000	570000	-30000	95,0
Döwlet býujetiniň ätiýaçlyk serişdeleri	83030	484319	72483	9255380	342610	7125000	1500000	-5625000	21,1
Durmuklaşdyryş goruna geçirimler	-	-	-	-	-	-	12000000	12000000	-
Gaznalaryň çykdajylary (býujetiň II derejesiniň çykdajylary)	40543068	49851476	58250957	61482158	76656323	168067542	236945745	68878203	141,0

* Türkmenistanyň Maliýe ministrliginiň maglumatlary esasynda düzüldi.

10-njy tablisadan görnüşi ýaly, döwlet býujetiniň çykdajylary ýyl-ýyldan artýar, mysal üçin, olar 2009-njy ýylda 2008-nji ýyl bilen deňeşdirilende 39,5% ýokarlandy, bu bolsa ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň, halkyň maddy hal-ýagdaýynyň mundan beýläk-de gowulanmagyna getirer.

Mysal üçin, ilatyň ulanýan harytlaryny öndürmek üçin harajatlar öňki ýyl bilen deňeşdirilende 25,5% artyp, ol haryt bolçulugyny döredýär we milli walýutamyz bolan manadyň hümmetini artdyrýar.

Býujetden ilaty mugt gaz, elektrik energiýasy we duz bilen üpjün etmek üçin harajatlar artýar, bu bolsa biziň býujetimiziň il bähbitli býujetligini aňladýar. Ýurdumyzyň 2009-njy ýyl üçin göz önünde tutulan harajatlary 58892,2 mln. manat bolup, ol öňki ýylyň býujetindäki göz önünde tutulany bilen deňeşdireniňde 39,5 % ýokarlandy. Bu bolsa örän ýokary depginidir. Şeýle ýokary depginler 2006 we 2007-2008-nji ýyllar üçin-de mahsus.

Ýokardaky 10-njy tablisadan görnüşi ýaly, döwletiň býujet serişdelerini gönükdirmegiň esasy maksady, ýurduň ykdysadyýet babatdaky ösüşi we ony maliýe taýdan üpjün etmeklik bolup çykyş edýär. Býujetiň girdeji we çykdajy bazasynyň aýrylmaz baglanyşyklylygy sebäpli, döwletiň içinde geçirilýän dürli salgyt özgertmeleri (reformalary), dürli kanunlaryň çykarylmagy, täze maliýe, karz, býujet ulgamlarynyň özeni bolup durýar. Bu işleri döwlet amala aşyrýar. Döwlet özüniň wezipelerini ýerine

ýetirmek üçin býujetiň serişdelerini peýdalanýar, döwlet býujetiniň çykdaýylaryny häsiýetlendirýän maglumatlarda onuň ykdysadyýeti ösdürmäge gönükdirilenligi belli bolýar.

Döwletiň ýerine ýetiriýän wezipeleri býujet çykdaýylarynyň düzümine täsir edýär. Bu jemgyýetçilige gerekliligi boýunça çykdaýylary toparlamakda ýüze çykýar. Döwlet býujetiniň hemme çykdaýylary üç topara bölünýär: halk hojalyga çykarylýan çykdaýylar, durmuş-medeni çäreler çykarylýan we dolandyryşa çykarylýan çykdaýylar.

2.2 Halk hojalygyna, durmuş medeni çärelerine, dolandyryşa, goranmaga edilýän we beýleki çykdaýylar.

Halk hojalygyna çykarylýan çykdaýylar (1 topar) öz düzümine ýeke maddy önümçiligiň pudaklarynyň ösmegine we kämilleşdirmegine çykarylýan çykdaýylary gurşap alman, eýsem, önümçilik däl ulgamyň ýaşaýyş jaý-kommunal hojalygyna we ilata hyzmat edýän pudaklara edilýän çykdaýylary öz içine alýar. Halk hojalygyna edilmeli çykdaýylar ýylyň-ýyly artýar, ol ösüş 2009-njy ýylda 42,8% göz önünde tutuldy.

Býujetiň çykdaýylarynyň ikinji bir topary ilatyň durmuş-medeni isleglerini kanagatlandyrmakdan ybaratdyr, çykdaýylaryň üçünji topary döwlet häkimiýetiniň we döwletiň dolandyryşynyň hereket etmegi, polisiýa, döwlet howpsuzlugy, goranmak we serhedi goramak bilen bagly bolup durýar. 2009-njy ýylda durmuş we jemgyýetçilik hyzmatlary üçin gönükdirilýän serişdeler 13,0% ýokarlandy. Bu harajatlara bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, döwlet durmuş üpjünçiligi, ýaşaýyş jaý jemagat hojalygyna edilýän harajatlar girýär. Bu harajatlaryň yzygiderli ýokarlandyrmaklygy ilatyň durmuş hal ýagdaýyny yzygiderli gowulandyrmaga mümkinçilik berýär. Umumy häsiýetli döwlet hyzmatlaryna göz önünde tutulan serişdeler öňki ýyl bilen deňeşdirilende 6,3% ýokarlandy.

Merkezleşdirilen gaznanyň yzygiderli bölünmeginiň netijesinde ykdysadyýetiň dürli pudaklaryna niýetlenen pul gaznanyň durnukly ulgamy döreýär. Ol döwlet býujetiniň çykdaýylarynyň häsiýetli aýratynlyklaryny, pul gaznalarynyň döremegi we ulanmagy bilen bagly bolan maliýe gatnaşyklaryny aňladýar. Döwlet býujetiniň çykdaýylarynda bitewi paýlaşdyryş pursatynyň iki tarapy öz keşbini tapýar: birinji tarapdan, merkezleşdirilen pul gaznasynyň dürli bölekleri paýlaşdyrylmagy, ikinji tarapdan, önümçilik we dolandyryş edaralarynda şol bir wagtda pul gaznalarynyň emele getirilmegi.

2009-njy ýylyň býujetiniň aýratyn tarapy, onda Durnuklaşdyryş gaznasyna geçirimler göz önünde tutuldy. I – derejeli býujetde möhleti soňa süýşürilen daşary ýurt bergileriniň hasabyna ýerine ýetirilýän işler, Döwlet býujetiniň ätiýaçlyk serişdeleri göz önünde tutulýar. Döwlet býujetiniň 80,4 göterimini (2009 ý.) maksatly gaznalar eýeleýär. Bu gaznalar barasynda geljekki bapda seredip geçeris.

Maddy önümçilik bilen bilelikde önümçilik däl ulgamynyň edara we guramalarynyň köpüsiniň girdejiler çeşmeleri bolmansoň, olar özüni saklamak we ösdürmek üçin serişdeleri döwlet býujetinden alýarlar. Durmuş-medeni çäreleri we dolandyryşy maliýeleşdirmek, olaryň çykdaýylary hasap düzgünine laýyklykda geçirilýär. Hasap (smeta) düzüleninde, edaralaryň işlerini üpjün etmek üçin maliýe serişdeleriniň möçberi, olaryň işleriniň meýilnama görkezijileri we beýleki çykdaýylar kadalar (normalar) esasynda hasaplanýar. Bular, mysal üçin, bir koýka gün, hyzmat edilýän kontingentler, işgärleriň dürli derejelisi, san mukdary, önümçilik däl ulgamyň edaralarynyň meýilnama görkezijileri bolup durýar. Meýilnamalaşdyrylýan birligi saklamaga çykarylýan pul serişdeleriniň ululygyna *çykdaýylar kadasy* ýa-da *maliýe normasy* diýilýär. Maliýe kadalary

meýilnamalaşdyrylýan birligiň zerurlygynyň maddy görnüşinde şöhlenenýän maddy kadalaryna esaslanýar. Býujetiň pul serişdeleri bilen üpjün edilen maliýe normasy býujet kadasy bolup çykyş edýär. Önümçilik däl ulgamlarynyň edaralarynyň köpüsi boýunça maliýe we býujet normalary gabat gelýär, ýöne kämahal olaryňam deň gelmeýän pursatlary bolýar. Mysal üçin, bir çagany saklamak üçin edilýän çykdajylaryň maliýe kadasy ene-atalaryň pul serişdeleriniň möçberine bagly bolup, ol býujet kadadan uludyr.

Esasy döwlet býujetiniň çykdajylarynyň düzümi şu aşakdakylardyr:

1. Halk hojalygyna çykdajylar.
2. Maýa goýumlara çykdajylar.
3. Durmuş-medeni çäreler üçin çykdajylar.
4. Medeniýet we bilim üçin çykdajylar.
5. Saglygy goraýyş üçin çykdajylar.
6. Durmuş üpjünçilik üçin çykdajylar.
7. Dolandyrmak üçin çykdajylar.
8. Goranmak we serhetleri goramak üçin çykdajylar we beýlekiler.

Maddy önümçiligiň pudaklarynda, ýaşaýyş jaý-jemagat hojalygynda we ilata hyzmat edilýän pudaklarda döwlet tarapyndan edilýän çykdajylar halk hojalygyny maliýeleşdirmek çykdajylaryna degişli bolýar. Bazar ykdysadyýetine geçilýän şertlerde ministrliklere, wedomostwolara we kärhanalara býujetiň pul serişdeleri täze gurluşyga edilýän harajatlara (maýa goýumlary, dolanyşyk serişdeleriniň emele gelmegine), operasion we başga çykdajylara berilýär. Türkmenistanyň döwlet býujetinde halk hojalygyny maliýeleşdirmek üçin edilýän çykdajylar ministrlikler, wedomstwolar we seýle-de, welaýatlar, etraplar boýunça meýilnamalaşdyrylýar. Aýdylanlar bilen birlikde, çykdajylar pudaklar we maksatly ugurlar boýunça meýilnamalaşdyrylýar.

Maýa goýumlaryny maliýeleşdirmek, bu önümçilik we önümçilik däl täze esasy gaznalaryny, tehniki bazalaryny döretmeklige, olary giňeltmäge we hereket edýän esasy gaznalary tehniki taýdan enjamlaşdyrmaga, pul serişdeleriniň çykarylmagydyr. Býujetden maliýeleşdirmek ykdysadyýetiň döwlet sektorynda geçirilýän maýa goýumlaryna degişlidir. Senagatda býujet serişdeleri harajaty ödeljek gurluşyga berilýär. Aýry pursatlarda, býujet serişdeleri hereket edýän kärhanalary giňeltmäge we tehniki taýdan enjamlaşdyrmaga berilýär, ýöne onuň üçin hökümetiň ýörite karary gerek. Oba hojalygynda býujetden täze tehnika, melioratiw we irrigasiýa gurlusygy, süýt, et önümçilik toplumlary (kompleksleri) maliýeleşdirilýär. Döwlet býujetiniň serişdeleri ýaşaýyş jaý-jemagat we medeni-durmuş obýektleri gurlanda giňden ulanýar. Merkezleşdirilen düýpli maýa goýumlara 2009-njy ýylyň döwlet býujetinde göz önünde tutulan serişdeler, möçberi boýunça uly bolup, ol oňki ýyl bilen deňeşdireniňde 37,1 göterim ýokarlandy. Bu bolsa döwletimiziň düýpli maýa goýumlary ýokary depginler bilen ösdürmäge üns berýänligini aňladýar.

Dolanyşyk serişdelerini maliýeleşdirmek, bu döwlet kärhanalaryna we guramalaryna dolanyşyk serişdelerini üleşdirmek ýa-da üstüni doldurmak üçin maliýe serişdelerini bermekdir. Bu serişdeler täzedan ulanyşa (ekspluatasiýa) girizilýän kärhanalara dolanyşyk serişdelerini üleşdirmek ýa-da zyýan çekýän kärhanalaryň dolanyşyk serişdelerini köpeltmek üçin berilýär.

Operasion çykdajylary maliýeleşdirmek, bu öz häsiýeti boýunça maýa goýumlarynyň ýa-da ýönekeý önümçilik harçlaryna degişli bolmadyk ýer-gurluşyk, geologiýa-gözleg we başga işlere çykarylýan çykdajylara pul serişdelerini bermeklik. Aýdylan harçlaryň aýratynlygy, olaryň netijesi köp halatda birden däl-de, indiki döwürde ýüze çykýar. Ondan başga-da, bu harajatlar köp kärhanalaryň işleri bilen bagly bolýar, bu aýratynlyklar

operasion çykdaýylary aýry kärhanalaryň hasabyna däl-de, býujetiň hasabyna ýapmagyna mejbur edýär.

Durmuş-medeni çärelere we dolandyryşa edilýän çykdaýylar smeta – hasap düzgüninde meýilleşdirilýän ýörelgeleriň esasynda takykklanýar. Bu çykdaýylar anyk çäreler we çykdaýylaryň görnüşleri boýunça maliýeleşdirilýär.

Döwletiň dolandyryş diwany ýerine ýetirýän wezipelerine bagly çykdaýylar, býujetiň dolandyryşa çykarýan çykdaýylaryny mazmunlaşdyrýar. Bu çykdaýylar býujetiň, kärhanalaryň we guramalaryň serişdelerinden maliýeşdirilip, dolandyryşynyň umumy çykdaýylarynyň bölegi bolup durýar.

Dolandyryşa çykarylýan býujet çykdaýylary her dürli görnüşde bolup, olaryň pudak we maksatly alamatlary boýunça bölünmegi döwletiň pudaklaryndaky işlerine gabat gelýär. Maksat alamaty boýunça toparlamak býujet toparlanmasynyň (klassifikasiýasynyň) maddalaryna gabat gelýär.

Pudak alamaty esasynda dolandyryşa edilýän çykdaýylar dört topara bölünýär:

1. Döwlet häkimiýetini we dolandyryş guramalaryny saklamak üçin edilýän çykdaýylar. Bu çykdaýylar kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimiýetiň maliýe bazasy hökmünde çykyş edýär.

2. Halk hojalygyna we döwlet dolandyryş guramalara çykdaýylar. Bu serişdeleriň hasabyna maddy önümçiligiň pudaklaryny dolandyrýan ministirlikleriň, wedomstwolarynyň we ýerli häkimiýetleriň ýerine yetiriji guramalary saklanylýar.

3. Durmuş-medeni işlere ýolbaşçylyk edýän döwlet guramalaryna edilýän çykdaýylar.

4. Hukuk, kazyýet we prokuratura guramalaryna, döwlet howpsuzlygy, goranmak, polisiýa we ş.m. edilýän çykdaýylar. Bu çykdaýylar jemgyýet howpsuzlygyny üpjün etmek üçin edilýän çykdaýylardyr.

Döwlet çykdaýylarynyň ýylyň-ýylyna ýokary depginler bilen artmagy ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň artmagyna, halkyň maddy hal-ýagdaýynyň mundan beýläk-de gowulanmagyna şert döredýär. Şonuň bilen birlikde, ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň berkemegi, bu çykdaýylaryda artdyrmaga mümkinçilik berýär.

3-NJI TEMA. TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BÝUJETINIŇ GURLUŞY, DÜZÜLIŞI, TASSYKLANYLYŞY WE ÝERINE ÝETIRILIŞI

- 1. Türkmenistanyň býujet gurluşynyň esaslary.**
- 2. Býujet ulgamynyň düzüm bölekleri.**
- 3. Döwlet býujetiniň düzülişi, tassyklanylyşy we ýerine ýetirilişi.**

3.1 Türkmenistanyň býujet gurluşynyň esaslary. *Döwlet býujet ulgamy* – munuň özi, merkezleşdirilen býujetiň, ýerli býujetleriň we býujete girýän toplumlaryň hem-de gaznalaryň jemlenmesidir. Býujet ulgamy Türkmenistanyň Prezidentiniň 1996-njy ýylyň iýun aýynyň 15-indäki karary bilen emele geldi. Ösüş barada Türkmenistanyň saýlap alan bazar ýoly we 2020-nji ýyla çenli göz önünde tutulan Milli Maksatnamasy, şeýle-de ösüşiň türkmen ýoly býujeti düzmäge hem-de maliýeleşdirmäge, gurmaga hil taýdan täzeçe çemeleşmegi talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 1993-nji ýylyň sentýabr aýynyň 15-indäki karary bilen Ykdysadyýet we maliýe ministrliginde Gaznaçylyk müdirligi döredildi. Onuň wezipeleri hökümetiň aktiwlerini we passiwlerini dolandyrmakdyr, täze ykdysady şertlerde döwlet býujetiniň peýdalanylyşyna gözegçilik etmektir. Gaznaçylygyň esasy wezipeleri netijeli dolandyrmakdan, döwlet býujetiniň çykdaýy böleginiň ýerine ýetirilişiniň hasabyny we oňa gözegçilik edilişini ýöretmekden, hökümetiň bergilerine hem-de maliýe aktiwlerine hyzmat etmekden ybaratdyr.

Döwlet çykdaýylaryny dolandyrmagyň netijeliligi býujet guramalarynyň maliýeleşdirilişiniň netijeliligi bilen kesgitlenýär. Döwlet býujetiniň ýerine ýetirilişi baradaky ozalky ulgamlar Türkmenistanda dowam eden hojalygy ýöretmegiň meýilnamalaýyn usulyna bütinleý laýyk gelýärdi we ilki başda tassyklanan býujetde düýpli üýtgeşikleriň girizilmegini talap etmeýärdi, çünki harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlary öňden bellengidi. Respublikanyň býujet serişdeleriniň ýetmezçilik edýän bölegi bolsa, adatça, soýuz býujetinden maliýeleşdirilýärdi. Soýuz býujetiniň ýetmeýän bölegi bolsa awtomatik suratda SSSR Döwlet bankynyň resurslary bilen ýapylýardy. Planly ulgam mahalynda bankyň resurslarynyň peýdalanylmagy üçin töleg tölemek gerek bolmaýardy.

Döwlet banky salgytdan girýän girdejileriň býujete geçirilmegine, býujet serişdeleriniň býujetdäki ministrlikleriň arasynda we olaryň garamagyndaky guramalaryň arasynda paýlamagy, hökümet girdejileriň we çykdaýylarynyň hasaplarynyň ýöredilmegini hem-de degişli hasabat berlip durmagyny üpjün edýärdi. Şeýlelik bilen bankyň serişdeleri, aslyýetine garanynda, býujetiň serişdeleriniň dowamy bolup durýardy. Döwlet banky bolsa býujetiň kassa boýunça wezipesini ýerine ýetirýärdi. Şunda býujeti ýerine ýetirmek prosesi býujet hasaplary bankyň hyzmat etmeginde bolup we býujetiň ýetmezçilik edýän bölegini awtomatik maliýeleşdirmekden ybaratdy. Emma, täze şertlerde, ýagny, ýurt Garaşsyz we Bitarap bolan soň býujet serişdelerini dolandyrmagyň netijeli bolmagy, döwletiň çykdaýylarynyň hasabynyň ýöredilmegi işe başgaça çemeleşmegi talap edýär.

Döwlet çykdaýylarynyň öz wagtynda maliýeleşdirilmegi döwlet gaznasyna serişdeleriň girişini we cykyşyny düzgünleşdirmegi talap edýär. Bergileri we aktiwleri, passiwleri dolandyrmak bölüminiň işiniň düýp manysy bolsa, gysga möhletli karzlary öz wagtynda almakdan, girdejiler ýetmezçilik eden wagtynda gazna weksellerini çykarmakdan we goýumlaryny ýerleşdirmekden ybaratdyr. Mundan başga-da, býujetden daşary fondlaryň – gaznalaryň serişdeleriniň harçlanylyşyna gözegçilik edilişiniň netijeliligini ýokarlandyrmak

göz önünde tutulýar. Gaznacylygyň bir özüniň döwlet çykadjylaryna gözegçilik etmeginiň ýöne bir zwenosy bolmak bilen ähli kemçilikleriň önüni almagyň serişdesi bolup hyzmat edip bilmez. Gözegçilik etmegiň düýp esasy-makroykdysady çärelerde, ýagny býujet düzülen mahalynda göz önüne tutulmalydyr. Býujet syýasatyna ykjam baha berilmelidir, ilkinji nobatda bolsa, ýerliksiz çykadjylaryň önüni almak üçin köp iş edilmelidir. Şu şertler berjaý edilende, býujet işi netijeli bolup biler.

Býujet ulgamy şundan ybarat:

BÝUJET ULGAMY

TÜRKMENISTANYŇ MERKEZI BÝUJETI

Welaýat býujetleri

**Welaýatlara degişli
şäherleriň býujeti,
Şäher býujeti,
etrap býujeti**

ETRAPLARYŇ BÝUJETI

Etrap býujeti

Oba geňeşlikleriň býujeti

**Etraba degişli
şäherleriň býujeti,
Şäherçeleriň býujeti**

Döwlet býujetiniň girdejileriniň umumy möçberinde tutuşlygyna merkezleşdirilen býujete girýän salgytlar we goşmaça tölegler (aksizler), emläge salynýan döwlet salgytlary, döwlet gümrükleri, paçlary we beýlekiler, şonuň ýaly-da, ýerli salgytlar ep-esli orny tutýar. Maksatly pul toplumlarynyň çykadjylary esasy orna eýedir. Maliýe ministrliginiň düzüminde býujet müdiriýeti we başga bir topar bölümler bardyr.

Buhgalteriýa hasaby bölümiň wezipesi, döwlet býujetiniň çäklerinde, şonuň ýaly-da, beýleki hojalyklaryň subýektlerinde buhgalteriýa hasaby baradaky kadatiw düzgünleri we ýörelgelerini (prinsirleri) işläp taýýarlamakdan, döwlet býujet ýerine ýetirilişi hakyndaky buhgalteriýa (döwürleýin) hasabatyny üpjün etmekden ybaratdyr. Häzirki wagtda täze býujet toparlanmasy (klassifikasiýasy) işläp taýýar edildi. (1996-njy ýylyň oktyabr aýynyň 31-ine №48 belgili, Ykdysadyýet we maliýe ministrliginiň karary bilen). Içerki audit bölümi (ozalky kontrol derňew uprawleniýasy) býujet serişdeleriniň peýdalanyşyna we kadaly (normatiw) düzgünleriň býujet we hojalyk guramalary tarapyndan hem-de ýerli guramalary tarapyndan berjaý edilişine, olaryň maliýe hojalyk işini barlamak arkaly gözegçilik edýär.

Gymmatly kagyz bazary baradaky bölüm bu bazary osdürmek we onuň işleýşini utgaşdyrýar we dolandyrýar, goýum guramalaryň işini ygtyýarnamalaşdyrýar (lisenzirleýär), döwletiň gymmatly kagyzlaryň çykarylmalygyny taýýarlaýar. Býujet ulgamynyň täze wezipeleriniň biri býujetiň ýerine ýetirilişiniň hasap-hesip barada netijeli (has takyk) ulgamyny döretmekden we býujet serişdeleriniň harçlanylyşyna gözegçilik etmekden ybaratdyr. Şu maksat bilen baryp 1994-nji ýylda welaýatlaryň we etraplaryň derejesinde Gaznaçylyk bölümleri döredildi. Býujetiň kassa boýunça ýerine ýetirilmegi

baradaky täze ulgam tejribe görnüşinde, 1994-nji ýylyň maý aýynyň 1-inden başlap bolsa, Ahal welaýatynda we iýul aýyndan başlap Türkmenistanyň ähli ýerlerinde işläp ugrady. Bu ulgamyň düýp manysy bolsa, her bir býujet edarasyna býujetde göz önünde tutulan serişdeleriň geçirilmegini, şol serişdeleriň maksadalaýyklygyny we esaslylygyny barlaýar. Gaznaçylyk bölümleri degişli tabynlykdaky edaralara geçirilen serişdeleriň, kassa çykdaýylarynyň we çykdaýylaryň her bir maddasy boýunça edaralaryň býujet hasabynda peýdalanman galan serişdeleriniň, galyndylarynyň hasabyny ýöredýärler.

1995-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-inden başlap, edaralaryň banklardaky býujet hasapalarynyň hemmesi ýapyldy. Olaryň deregine merkezleşdirilen býujetiň çykdaýylary we girdejileri boýunça ýeke-täk gaznaçylyk hasaplary açyldy, Gaznaçylyk merkezi bankdaky baş hasap bilen regional hasapalarynyň (şçýotlarynyň) gündelik kliringi arkaly üpjün edilýär. Bir bütewi (gaznaçylyk hasabyndaky nul galyndy ýörelgesi peýdalanylýar) hökümetiň gaznaçylygyna girýän serişdeleriň netijeli peýdalanylmagyna mümkinçilik berýär. Häzirki wagtda Maliýe ministirligi ýurdumyzyň gaznaçylyk ulgamyny ösdürmek barada uly iş alyp barýar. Hususan-da, Aşgabatdaky, welaýatlardaky we etraplardaky býujet guramalarynyň hemmesini öz içine aljak kompýuter setini döretmek işi ýola goýuldy, býujet serişdeleriniň netijeli harçlanylyşyna gözegçilik berkeddi.

3.2 Býujet ulgamynyň düzüm bölekleri. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň döredilmeginiň hem peýdalanmagyň tertibi Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan kesgitlenilýär. ***Türkmenistanyň döwlet býujeti*** – munuň özi, merkezleşdirilen býujetiň, ýerli býujetleriň serişdeleriniň öz içine alýan pul toplumydyr. Döwlet býujetiniň düzüminde ýörite maksatly toplumlaryň we gaznalaryň serişdeleri hem-de eýeçiligiň döwlet görnüşine esaslanan hojalygy ýöredýän subýektleriniň maliýe serişdeleri göz önünde tutulýar. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejileri bir maliýe ýylynyň dowamynda şahsy we edara görnüşli taraplar tarapyndan bellenilen çeşmeleriň hasabyna emele gelýär. Býujetiň çykdaýylary döwlet häkimiýeti we dolandyryş, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş guramalarynyň işini üpjün edýän gündelik çykdaýylaryny we maýa goýum (inwestision) hem inowasion işlerini maliýeleşdirmäge bolan harajatlardan ybarat.

Merkezleşdirilen býujet – munuň özi, umumy maksatnamalary maliýeleşdirmek üçin we döwlet häkimiýeti we dolandyryş guramalarynyň üstüne ýüklenen wezipeleri ýerine ýetirmek üçin zerur bolan pul serişdeleriniň toplumydyr. Merkezleşdirilen býujetiň girdejilerini Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenilen salgytlar we beýleki tölegler düzýärler. Merkezleşdirilen býujetde býujet serişdeleriniň aglaba bölegi toplanandyr. Mysal üçin, 2009-njy ýylyň döwlet býujetinde merkezleşdirilen býujet-de girdejileri we çykdaýylary boýunça 55330,3 mln. manat göz önünde tutulyp, ol jemi býujetiň 93,9 göterimini eýeleýär. Merkezleşdirilen býujetiň serişdeleri şu aşakdaky maksatlar üçin peýdalanylýar, ýagny:

- önümçilikdäki dürli pudaklaryň we önümçilige degişli bolmadyk gurluşyk – taslama, gözleg, tebigaty goramak we başga işleri maliýeleşdirmäge;
- saglygy goraýyşy, bilimi, ylmy, medeniýeti we sporty, ilatyň durmuş üpçünçiligini maliýeleşdirmäge;
- döwlet häkimiýet we dolandyryş guramalaryny, hukuk goraýjy, kazyýet guramalaryny saklamaga we goranyşa;
- tebigy betbagtçylygyň ýetiren zyýanlaryny ýok etmäge gönükdirilen gaznalary döretmäge;
- hökümetiň ätiýaçlyk gaznalaryny döretmäge;
- döwletiň daşarky we içerki bergilerini üzmäge;
- merkezleşdirilen tertipde maliýeleşdirilýän beýleki çäreler.

Ýerli býujetler – munuň özi, ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş guramalaryň garamagyndaky öz üstlerine ýüklenen wezipelerini ýerine ýetirmekleri üçin döwletiň dolandyryş – sebit birlikleriniň pul serişdeleriniň toplumydyr. Ýerli býujetleriň serişdeleri şu aşakdaky maksatlar üçin ulanylýar, ýagny sebiti ösdürmek meýillerine laýyklykda amala aşyrylýan önümçilik we önümçilik däl gurluşyk üçin:

- şäheriň, şäherçeleriň we obalaryň abadanlaşdyrylmagy üçin;
- ýerli çäklerdäki saglygy goraýyş, bilim, medeniýet, sport çärelerini maliýeleşdirmäge;

- ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş guramalaryny saklamaga hem-de beýleki maksatlar üçin peýdalanylýar. Ýerli býujetleriň girdejileriniň bir bölegi dotasiýa we subwensiýa hökmünde welaýat býujetiniň serişdeleriniň hasabyna döredilip biliner, şeýle-de etrap býujetinden etraba girýän şäherleriň, şäherçeleriň we oba geňeşleriniň býujetine serişdeler bölünip beriler. Aşgabat şäheriniň býujetinden bolsa, şähre girýän etraplara serişdeler bölünip berilip biliner. Ýerli býujetleriň serişdeleri-de ýylyň-ýyly artýar, mysal üçin 2007-nji ýylda şu býujetlere 8084,9 mlrd. manat göz önünde tutuldy, bu öňki ýyl bilen deňeşdirilende 26,5% köpdür. 2009-njy ýylda ýerli býujetler 4125,2 mln. manat möçberde göz önünde tutuldy. Bu san geçen ýylkydan ep-esli kändir.

Aşgabat şäheriniň we welaýatlaryň býujetleri 2009-njy ýylda şu aşakdakylar ýaly

	(mln.man.)
Aşgabat şäheri	646,1 mln. Manat
Ahal welaýaty	647,0 mln. Manat
Balkan welaýaty	480,1 mln. Manat
Daşoguz welaýaty	707,0 mln. Manat
Lebap welaýaty	831,1 mln. Manat
Mary welaýaty	813,9 mln. Manat

Ýerli býujetleriň girdejilerini berkitmek üçin döwlet salgytlaryndan hökmany suratda belli bir bölegi berkidilýär. Umumy döwlet salgytlaryndan Aşgabat şäheriniň we welaýatlaryň býujetlerine geçirimleriň 2009-njy ýyl üçin kadalyk ölçegleri:

Mysal üçin:

	Peýdadan alynýan salgytdan	Goşulan baha üçin salgytdan	Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin
Aşgabat şäheri	55%	55%	55%
Ahal welaýaty	24%	25%	25%
Balkan welaýaty	20%	18%	18%
Daşoguz welaýaty	95%	95%	—
Lebap welaýaty	84%	85%	85%
Mary welaýaty	25%	24%	24%

Ýerli häkimliklere, esasan, Türkmenistanyň durmuş maksatnamasyny durmuşa geçirmekde möhüm meseleler ýüklenilendir. Ilata hyzmat etmek boýunça geçirilýän çäreleriň maliýeleşdirilmegi, esasan, ýerli býujetleriň serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar. Döwletiň durmuş ösüş maksatnamasyny amala aşyrmaga ep-esli maddy we maliýe resurslary gerek bolýar. Ýerli býujetleriň girdejileri “berkidilen” we “sazlaşdyrýan” salgytlara bölünýär. Her ýyl welaýatlaryň, etraplaryň, şäherleriň çäklerinde girýän umumy döwlet salgytlarynyň we girdejileriniň möçberlerinden býujetlere aýryp goýulmalary kesgitlemek ýoly bilen amala aşyrylýar.

Ýerli býujetler öz serişdeleri bilen üpjün edilmedik halatlarda “sazlaşdyryjy” girdejilerden peýdalanýarlar. Ykdysady nukdaý nazardan seredeniňde, girdejileriň berkidilen çeşmelerinden gaýry alynýan serişdeleriň ählisi sazlaşdyrylýan girdejileriň düzümine goşulýar.

Ýokardakylardan ugur alyp, ýerli býujetleriň sazlaşdyryýan girdejileriniň umumy şekili şu aşakdaky görnüşde görkezmek bolar.

Şekil №2

Dotasiýalar ýokarky býujetden aşaky býujetlere, öz serişdeleri ýetmezçilik edende gönükdirilýän serişdeler.

Subwensiýa – bu ýokarky býujetden belli bir maksat üçin gönükdirilýän maliýe serişdeleridir.

Berkidilen girdejileriň möçberi welaýatlaryň, etraplaryň we şäherleriň ykdysadyýeti bilen bagly bolup durýar. Haýsy-da bir dolandyryş (administratiw) birligiň hojalyklarynyň ösüşiniň derejesi belent bolsa, şonça-da, degişli býujetde berkidilen girdejileriň möçberi uly bolýar. Köp halatlarda her bir býujetiň çykdajylaryň belli bir bölegini ýapmagy kepillendirilýär. Ýerli býujetlere berkidilen esasy girdejileriň çeşmelerine şu aşakdakylar degişlidir: ýerli häkimliklere tabyn kärhanalaryň peýdasyna salynýan salgyt; ýerli häkimlikleriň ygtyýarynda durýan emlägi kärendesine tabşyrmakdan alynýan girdejiler; emläge salynýan salgyt; raýatlaryň girdejilerine salynýan salgyt; döwlet pajy we beýleki ýerli salgytlar. Ýerli býujetlere berkidilen girdejileri şu aşakdaky maglumatlardan anyklap bolýar.

Ýokarky tablisadan görnüşi ýaly, Aşgabat şäheriniň Köpetdag etrabynyň býujetiniň girdejisi 39649 mln. manatdyr. Köpetdag etrabynyň býujetiniň girdejileri doly öz çykdajylaryny ýapýar.

Ýerli býujetleriň berkidilen girdejileri ýerli häkimliklere olara tabyn bolan hojalyklaryň işine, býujet sarişdeleriniň ýygnaşynyň dolulygyna we öz wagtynda geçirilmegine täsir etmäge mümkinçilik berýär. Olaryň ählisi ýerli häkimlikleriň maliýe özbaşdaklygyny berkidýär, býujet bilen göz önünde tutulan çäreleri maliýeleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Ýerli býujetlere berkidilen girdejileriň ýeterliksiz bolan halatlary býujetleriň hemişe ösýän çykdajylaryny zerur bolan girdejiler çeşmesi bilen ýapmak zerurlygyny ýüze çykarýar. Bu, esasan, sazlaşdyryýan çeşmeleriň, başgaça aýdanyňda, ýokarda durýan

býujetiň hasabyna amala aşyrylýar. Möçberi we ykdysady ähmiýeti boýunça ähli ýerli býujetleriň girdejilerinde salgytlardan edilýän aýryp goýmalar uly orun tutýar. Olaryň ähmiýeti ýerli häkimlikleri diňe bir maliýe resurslary bilen üpjün etmekden däl-de, eýsem, ýerli häkimliklere tabyn ýerlerde jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmakdan, döwlet býujetine goşmaça serişdeleri ýygnalanda olary gyzyklandyrmakdan ybaratdyr.

Tablisa №11

2009-njy ýylda Aşgabat şäheriniň Köpetdag etrabynyň býujetiniň girdejileri *)

№	Görkezijiler	jemi, mln. Manatda	udel agramy
1.	Raýatlaryň girdejilerinden alynýan salgyt	1124	2,8
2.	Patent tölegleri	2650	6,7
3.	Ýerli guramalaryň tabynlygyndaky kärhanalaryň peýdasyndan salgyt	2522	6,3
4.	Türkmenalyjylar jemgyýetiniň kärhanalarynyň peýdasyna salynýan salgyt	28	0,07
5.	Döwlet eýeçiligine girmeyän kärhanalaryň peýdasyna salynýan salgyt	4197	10,6
6.	Oba hojalygyna girmeyän kärhanalardan ýer salgytlary	21269	53,6
7.	Emläge salynýan salgyt	354	0,9
8.	Awtoulag duralgasy üçin salynýan salgyt	100	0,9
9.	Sebiti abadanlaşdyrmak, polisiýany saklamak we beýleki çäreler üçin ýygymlar	898	2,3
10.	Kompýuterleri we hasaplaýyş tehnika we awtomobilleri satmakdan alynýan salgyt	2045	5,16
11.	Mahabatlandyрма (reklama) salgytdan	334	0,8
12.	Salgyt kanunlary bozany üçin tölenýän administratiw jerimleri	206	0,6
13.	Salgyt däl tölegler	3922	9,9
	Jemi	39649	100 %

*) Şertli maglumatlar esasynda tablisa düzüldi.

Ykdysady we durmuş çäreleri ýerli býujetleriň çykajylar böleginde has aýdyňrak görkezilýär. Ýerli häkimlikleriň özüne tabyn bolan çäklerinde ykdysady we durmuş meýilnamalarynyň işlenip düzülmegi we amala aşyrylmagy, ýerleriň abadanlaşdyrylyşynyň gowulandyrylmagy, durmuş-medeni edaralaryň hatarynyň giňeldilmegi ýerli býujetleriň çykajylarynyň köpelmeginiň esasy sebäbi bolup durýar.

Çykajylaryň köpelmegi hem täze gurluşyk hem-de ýaşaýyş jaý – jemagat obýektleri saklamak üçin harajatlaryň derejesiniň ýokarlanmagy bilenem baglydyr. Köpetdag etrabynyň ýerli býujetiniň çykajylarynyň görnüşleri aşakdaky beýanda görkezilendir.

**2009-njy ýylda Köpetdag etrabynyň ýerli býujetiniň çykdajylary
(şertli maglumatlar esasynda)**

Çykdajylaryň ugurlary	Jemi mln. manatda
1. Ýaşayyş-durmuş jemagat hojalygy	9756,5
2. Döwlet maýa goýumlary	150,0
3. Guramalar we döwlet ýolbaşçy guramalary	408,5
4. Medeniýet	98,0
5. Durmuş üpjünçiligi	581,8

Şu tablisada esasy çykdajylar ýasaýyş-durmuş kommunal hojalygyna gönükdirilýär, çykdajylaryň umumy jeminde durmuş üpjünçilik çärelere edilýän çykdajylary uly orun tutýar. Ykdysadyýet we durmuş ýerli býujetleriň ösüşine dürli ugurlar boýunça täsir edýärler. Birinjiden, ugurlar boýunça we ilata durmuş taýdan hyzmat edilişiniň ösüşi maliýe serişdelerine bolan islegleriň möçberini köpeldýär, bu bolsa öz nobatynda, ýerli býujetleriň çykdajylarynyň ösmegine getirýär.

Ikinjiden, hojalyk işlerinde ýerli häkimlikleriň ornunyň ýokarlanmagy ýerli býujetlere berkidilen girdejileriň absolýut ösmegine baglydyr.

Üçinjiden, ýerli býujetleriň umumy çykdajylarynyň olara berkidilen girdejilerinden artyk ösmegi maliýeleşdirilýän çeşmeleriniň giňeldilmeginiň zerurlygyny ýüze çykarýar, bu bolsa merkezi býujetden ýerli býujetlere girmeli girimleriň köpelmeginiň sebäbi bolup durýar.

Diýmek, ýerli býujetleriň çykdajylary köpelende olaryň girdejiler bazasyny artyrmak zerurlygy ýüze çykýar. Esasy iş - ýerli häkimlikleriň maliýe bazasynyň berkedilmegidir. Ondan başga-da, şu aşakdaky meseleleri çözmek zerurdyr: umumy döwlet we ýerli bähbitleri utgaşdyrmak: wedomstwolaryň we sebitleriň bähbitleriniň utgaşdyrylmagyny kämilleşdirmek, ýerli hojalygyň ösdürilmegine gönükdirilýän maliýe serişdeleriň ulanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmak.

Ýerli häkimliklere degişli hojalyklaryň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy we ösmegi ýerli býujetleriň girdejiler böleginiň berkidilmeginiň hem-de olaryň özüniň girdejileriniň köpelmeginiň esasy ugurlarynyň biri bolup gulluk etmegidir. Ýerli häkimlikleriň özlerniň girdejilerini giňeltmek maksady bilen ýerli häkimlikleriň tabynlygyndaky kärhanalaryň we guramalaryň işlerini janlandyrmak zerurdyr. Ýerli býujetleriň öz girdejileriniň ösüşiniň meselesi ýerli häkimlikleriň emlägi hakyndaky meseleler bilen ýakyndan arabaglanyşyklydyr. Döwlet eýeçiligini hususy eýeçilige geçirmek ýerli häkimlikler üçin bähbitlidir, bu – kärhanalaryň işinde bäsleşik esaslaryny döredýär. Olaryň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen pes düşewintlilikli we zyýan çekýän kärhanalary kärendesine bermek maksada laýykdyr. Ýerli häkimlikleriň eýeçiliginiň bazasynda bileleşen kärhanalaryň döredilmegi, paýdarçylyk esasyda täze kärhanalary we önümçilikleri döretmek üçin kärhanalaryň we ilatyň serişdeleriniň çekilmegi gowy netije berer.

Umumy döwlet girdejilerden edilýän aýryp goýmalaryň uzak möhletli kadalarynyň esasynda ýerli býujetleriň düzülmegine geçilmegi bilen, bu kadalarynyň ululygynyň hasaplaşdyrylyşynyň wajyplygyny subut edýär.

3.3 Döwlet býujetiniň düzülişi, tassyklanyşy we ýerine ýetirilişi. Býujet taslamasyny düzmek işini başlamak hakyndaky karar döwletiň hökümeti tarapyndan kabul edilýär. Kararyň esasynda hökümet býujetiň taslamasyny düzmek boýunça tapgyrlaýyn iş guraýar. 1-nji tapgyrda ykdysady ösüşiň çaklamasy maliýe serişdeleriniň jemleýji balansy, býujet syýasatynyň esasy ugurlary düzülýär, býujetiň taslamasynyň gözegçilik (kontrol) sanlary hasaplanylýar. 2-nji tapgyrda döwlet dolandyrylyşynyň sebit guramalary tarapyndan durmuş-ykdysady ösüşiň görkezijilerini we býujetiň işlenilip düzülişi we baglaşdyrylyşy alnyp barylýar. 3-nji tapgyrda hökümetiň býujet taslamasyny taýýarlaýarlar we Prezidente berilýär. Ol oňa seredip, Mejlise gönükdirýär. Prezidentiň Mejlise iberýän býujet ýüzlenmesi şu aşakdakylary öz içine alýar: degişli çäklerindäki durmuş-ykdysady ösüşiň esasy görkezijileri, döwletiň çäklerindäki esasy maliýe balansy, býujet syýasatynyň esasy ugurlary, döwlet girdejileri hakyndaky maglumatlar. Geçen we häzirki maliýe ýyllaryň býujetiniň ýerine ýetirilişini seljerende, Mejlisiň hemişelik komitetleri we toparlary býujet taslamasynyň her bir maddasyna garaýarlar we netije çykarýarlar. Mejlisiň maslahatynda (sessiýasynda) býujet hakyndaky nutuk bilen Prezident çykyş edýär. Býujet tassyklananda, Mejlis şu aşakdakylar boýunça netijä gelýär. Býujeti ösdürmek, býujeti balanslaşdyrmak, artyk ýa-da ýetmeýän bölegi, döwlet býujet hakyndaky kanuny, Mejlis tassyklansoň, oňa Prezident gol çekýär. Býujetiň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabat tassyklamak hem Mejlis tarapyndan amala aşyrylýar. Býujeti ýerine ýetireniňde ýerine ýetiriji guramalaryň tassyklanan çäginde býujet maddalary boýunça degişli çykdajylary we girdejileri üýtgetmäge hukuklary bardyr. Býujet ýerine ýetirilende býujet guramalary we edaralary üçin maliýeleşdirmek 3 sany maddalar boýunça amal edilýär. Muňa iş haky, gündelik çykdajylar, maliýe goýumlary degişli. Mejlisde mundan başga-da, öňki ýyllaryň býujetiniň hakyky ýerine ýetirilişine seredilýär we ol tassyklanylýar, mysal üçin, 2005-nji ýylyň býujetiň taslamasyna seredilende 2003-nji ýylyň býujetiniň hakyky ýerine ýetirilişi tassyklandy. Ol girdejiler boýunça 44456679 mln. manat, çykdajylar boýunça 44652918 mln. manatdyr. 2007-nji ýylyň býujet taslamasyna seredilende 2005-nji ýylyň býujetiniň ýerine ýetirilişi barada hasabat tassyklanyldy. Ol girdejileri boýunça 67785358 million, çykdajylary boýunça 66845739 million manatdyr. 2009-njy ýylyň döwlet býujetine seredende, Türkmenistanyň Mejlisi 2007-nji ýyl üçin Döwlet býujetiniň ýerine ýetirilişi hakynda karar edýär, ýagny Türkmenistanyň 2007-nji ýyl üçin Döwlet býujetiniň girdejiler boýunça 103776022 mln. manat we çykdajylar boýunça 98288645 mln. manat möçberinde ýerine ýetirilenligini tassyklady.

Mejlisiň kararyna mejlisiň başlygy gol çekýär. Býujeti ýerine ýetiriji guramalara maliýe ministrligi hem-de salgyt guramalary degişlidir. Döwlet býujeti maliýe ministrligi tarapyndan hem sebitdäki bölümler tarapyndan düzülýär. Döwlet býujetiniň çykdajy böleginiň ýerine ýetirilmegini maliýe ministrliginiň gazna bölümi üpjün edýär. Türkmenistanyň ýeke-täk býujet ulgamyny, Türkmenistanyň Döwlet býujetini we onuň döredilmeginiň hem peýdalanmagynyň tertibini Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan kesgitlenilýän döwletiň maliýe serişdeleri düzýär. Döwlet býujetiniň girdeji bölegi Türkmenistanyň salgyt gulluklary tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Gazna we onuň ýerlerdäki bölümleri býujetiň gaznasynyň hasabyny ýöredýärler hem-de şol serişdeleriň belli bir maksada gönükdirilişine we tygşytly harçlanylyşyna gözegçilik edýärler. Şerişdeleriň takyk paýlanylmagyna we býujet serişdeleriniň tygşytly harçlanylyşyna gözegçilik edilmegi örän möhümdir. Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň

gözegçiligi býujetiň girdeji bölegini ýerine ýetirmäge gönükdirilýär. Býujetiň ýerine ýetirilişi barasynda ýerli bölümler ýokarky guramalara yzygiderli hasabat berip durýarlar. Býujetiň çykdajy böleginiň ýerine ýetirilmegide hökmandyr, çünki şeýle edilmese, onda öňde goýlan ykdysady wezipeler ýerine ýetirilmän galardy.

Býujetiň ýerine ýetirilmegine býujetden maliýeleşdirilýän ministrlkler we wedomstwalar we olaryň ýerlerdäki bölümleri, häkimlikler gatnaşýarlar.

Býujet serişdeleriniň netijeli peýdalanyşy mydama Hormatly Prezidentimiziň üns merkezinde. Mysal üçin, 2008-nji ýylyň 14-nji oktýabryndaky Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde ol ýurduň maliýe ulgamynyň häzirki döwürdäki ýagdaýyny göz önünde tutup, mundan beýläk-de kämilleşdirilmelidigini belledi. Soňra ol Maliýe ministrliginiň işiniň entek döwrüň talaplaryny asla ödemeýändigini aýtdy. Hormatly Prezidentimiz pudaklaýyn ministrlikleriň işinde hem kemçilikleriň bardygyny belledi. Mysal üçin, “Pudaklaýyn ministrlikleriň we strukturalaryň ýolbaşçylary öz garamagyndaky kärhanalaryň we edaralaryň maliýe ýagdaýyna, şol sanda gazanylan serişdeleriň sarp edilişine gowşak gözegçilik edýärler. Şonuň netijesinde, şeýle hem Maliýe ministrligi tarapyndan ýeterlik derejede gözegçilik edilmänligi üçin, tutuş ýurdumyz boýunça debitorçylyk we kreditorçylyk bergileriň möçberi artýar” diýip, ol belledi. Döwlet Baştutany şeýle ýagdaýyň önüni almak maksady bilen, ministrlikleriň we pudaklaýyn edaralaryň ýolbaşçylary öz garamagyndaky strukturalarynyň ýolbaşçylarynyň hasabatyny yzygiderli ýagdaýda diňlemelidir hem-de olardan maliýe düzgün-nyzamynyň berjaý edilmegini talap etmelidir diýip belledi.

4-NJI TEMA. BÝUJETE GIRÝÄN MAKSATLY PUL TOPLUMLARY WE GAZNALARY

- 1. Býujetiň düzümindäki pul toplumlarynyň we gaznalarynyň düzümi**
- 2. Býujetiň düzümindäki pul toplumlarynyň girdejileri we cykdajylary**

4.1 Býujetiň düzümindäki pul toplumlarynyň we gaznalarynyň düzümi 7-nji tablisada görkezilen ikinji derejeli býujetiň düzüminden belli bolşy ýaly, möçberi boýunça iň iri pul toplumy nebit-gaz toplumlaryny ösdürmek üçin gönükdirilýän serişdelerdir. Ýurdumyzda nebit-gaz toplumlaryny ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Mysal üçin, gaz kondensatly nebitiň çykarylyşy 2010-njy ýylda 48 million tonna ýetiriler. Gazyň çykarylyşy 2010-njy ýylda 120 milliard kub metre ýetiriler. Bu bolsa gözleg we gazyp alyş işlerine ummasyz serişdeleriň gönükdirilmegini talap edýär. XVII Halk maslahatynyň karary bilen nebit-gaz pudagyny 2030-nji ýyla çenli ösdürmek barada Maksatnama kabul edildi, bu maksatnamany amala aşyrmakda nebit-gaz gaznasynyň ähmiýeti ulydyr.

Uglewodorod çig malyny çykarmagyň bellenen möçberini üpjün etmek, olary ýerleşdirmek üçin dünýä bazaryna ihermegiň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen, ulag infrastrukturasyny giňeltmek, transmilli nebit-gaz geçirijileriniň taslamalaryny işläp düzmek amala aşyrylýar.

Oba hojalygyny ösdürmek Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň mydama üns merkezinde durýar. Agrosenagat toplumlaryny (komplekslerini) ösdürmek üçin gönükdirilýän pul toplumlary möçberi boýunça ikinji orny eýeleýär. XV–XVI we soňraky Halk maslahatlarynda, şeýle-de hökümet mejlislerinde oba hojalygyny ösdürmek üçin birnäçe çäreler işlenip düzüldi. Oba hojalygyny ösdürmek gelejekde-de döwletimiziň üns merkezinde bolar. Bu pudakdaky kemçilikleri düzetmek üçin düýpli özgertmeler (reformalar) zerurdyr.

Ulag we aragatnaşyk toplumlaryny ösdürmek hem aýratyn ähmiýete eýedir. Şeýle bolansoň, şu maksatlar üçin niýetlenen pul toplumlary möçberi boýunça üçünji orny eýeleýär. Türkmenistan çig mallara örän baý ýurt bolansoň, işläp-bejeriş toplumlaryny ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Şol maksatlar üçin niýetlenen pul serişdeleriniň möçberi boýunça dördünji orny eýeleýär. Sarp ediş toplumlaryny we energetika, himiýa senagaty pudaklaryny ösdürmek üçin niýetlenen serişdeler uly möçbere eýedir.

Bu meselede şol sanalan pul toplumlarynyň esasyraklarynyň çeşmeleri barada durup geçmekçi. Nebit-gaz toplumlaryny ösdürmek üçin niýetlenen serişdeler möçberi boýunça iň uludyr. Bu toplum 1996-njy ýylyň iýul aýynyň 1-inde Türkmenistanyň Prezidentiniň №2704 Karary bilen döredildi. Onuň walýuta serişdeleri Daşary ykdysady döwlet bankynda, manat üçin Türkmenbaşy Döwlet täjirçilik bankynda açyldy. Pul serişdeleri gazy, nebit we nebit önümlerini satmakdan alnan pul girdejisi we peýdadan, geologiýa gözleg işleri üçin edilýän maksatly geçirimlerden ybaratdyr. Mundan başga-da, edaralaryň, kärhanalaryň, daşary ýurt edara görnüşli we şahsy taraplarynyň meýletin töleglerinden (wnoslaryndan) emele gelip biler.

Pul toplumlarynyň serişdeleri şu maksatlara: geologiýa barlag, gazyp-agtaryş we täze ýataklary özleşdiriş işlerine niýetlenen düýpli maýa goýumlara, daşary ýurtlardan şu maksatlar üçin alnan karz pullary gaýtarmaga, täze tehnikany satyn almaga we ornaşdyrmaga, iri ylmy barlag-taslamalary maliýeleşdirmäge, şol pudaklarda ykdysady reformalary amala aşyrmaga we beýleki maksatlara gönükdirilip bilner. Ýerine ýetiriji

gurama direktorlar geňeşi bolup, onuň başlygy Türkmenistanyň Prezidentidir. Serişdeleriniň şol hasaplarda bolup we şol bellenen maksatlara gönükdirilýär.

Ulag we aragatnaşygy ösdürmek üçin döwlet pul toplumy Türkmenistanyň Prezidentiniň 1997-nji ýylyň ýanwar aýynyň 9-yndaky № 2958 Karary bilen döredildi. Onuň serişdeleri ady tutulan ýokardaky banklarda saklanylýar. Bu pul toplumy şu aşakdaky çeşmelerden döredilýär: ulag we aragatnaşyk kärhanalarynyň manatdaky we walýutadaky pul girdejilerinden, ýurduň çäklerine gelýän ýa-da tranzit bolup geçýän ulaglardan alynýan ýygymlardan, meýletin töleglerden we beýleki gelýän serişdelerden ybarat.

4.2 Býujetiň düzümindäki pul toplumlarynyň girdejileri we çykdaýylary. Pul toplumynyň serişdeleri şu pudaklary ösdürmekdäki toplumlaýyn meýilnamalary maliýeleşdirmeklige, has takygy, düýpli maýa goýumlara, gurluşyk, işlerine, täze ýollary gurmaklyga, aragatnaşyk serişdelerini ornaşdyrmaklyga, şu maksatlar üçin alnan daşary ýurt karz pullaryny gaýtarmaklyga, täze tehnika satyn almaklyga we beýleki çärelere gönükdirilýär.

Oba hojalygyny ösdürmek üçin döwlet pul toplumlary 1996-njy ýylyň aprel aýynyň 25-inde Prezidentiň № 2596 Karary bilen döredildi. Onuň serişdeleri walýutada – Döwlet daşary ykdysady bankynda we manatdakysy Türkmen Döwlet täjirçilik Daýhan bankynda ýerleşýär. Onuň serişdeleri şu çeşmelerden döredilýär: pagta arassalaýjy zawodlaryň lomaý nyryndan pagta süýmini we pagtadan taýýarlanan önümi satmakdan gelen pul girdejiden; agrosenagat toplumynyň walýuta girdejisinden; dokma kärhanalarynyň peýdasyndan; hususlaşdyrylýan agrosenagat toplumlaryndan gelen girdejiden; ýerleri daşary ýurtlara kärendesine bermekden gelen girdejiden; meýletin töleglerden (wnoslardan) we beýleki çeşmelerden gelen serişdeler.

Bu pul toplumy oba hojalygyny ösdürmäge, täze tehnika satyn almaga, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işläp bejerýän dokma toplumlaryny gurmaga, suw desgalaryny, дренаž setlerini çekmäge, ekerançylyk ýerleri giňeltmäge we şol ugurdan ylmy-barlag işlerini maliýeleşdirmäge we beýleki çärelere ulanylýar. Bu pul toplumynyň dolandyrylyşy beýlekileriňki ýalydyr.

Energosenagat pul toplumy, sarp ediş toplumlary we söwda, işläp bejerýän toplumlar üçin döredilýän pul toplumlarynyň girdejileri şol pudaklardaky kärhanalaryň pul serişdelerinden, peýdasyndan we walýuta girdejislerinden we meýletin töleglerden emele gelýär. Çykdaýylar, esasan, şol pudaklary ösdürmäge niýetlenen maýa goýumlary maliýeleşdirmäge gönükdirilýär.

Ýurdumyzda bilimi ösdürmek üçin ýörite pul gaznasy döredilýär. Onuň pul serişdeleri üçin ýörite hasap Maliýe ministrliginiň gaznaçylyk bölümünde açylýar, onuň pul serişdeleri şu aşakdakylardan: ýylyň dowamynda döwlet býujetinden bilim ulgamy üçin niýetlenen pul serişdeleriniň harçlanylman galan serişdelerinden, döwlet eýeçiliginde we döwlet eýeçiliginde däl hojalyk hasaplaşygynda işleýän kärhanalaryň ýokary we orta okuw mekdeplerinde hünärmenleri taýýarlamak üçin geçirýän pul serişdelerinden, bilim işi bilen meşgullanýan şahsy we edara görnüşli taraplaryň ygtyýarnama bilen işlän halatlary ýyllyk girdejisinden 1,5% möçberdäki geçirýän serişdelerinden, ygtyýarnama ýygymlary, diplom berlende alynýan ýygymlar we meýletin töleglerden emele gelýär. Bu pul toplumlary bilimi ösdürmek üçin niýetlenen düýpli maýa goýumlaryna, täze tehnika we tehnologiýa edinmäge hem-de beýleki çärelere gönükdirilýär.

Çärýekde olaryň harçlanylyşy barada hasabat berilýär, bu düzgün beýleki pul toplumlary barada-da şeýledir.

Aşgabat şäherini ösdürmek üçin pul toplumlary 1999-njy ýylyň aprel aýynda Türkmenistanyň Prezidentiniň №4143 Karary bilen döredildi. Onuň çeşmeleri şu

aşakdakylardan ybaratdyr: kärhanalaryň, guramalaryň we edaralaryň şäheri abadanlaşdyrmak üçin girdejilerinden geçirýän serişdeler, şäher tabynlygyndaky kärhanalary hususlaşdyrmakdan gelen girdejiler, paý esasyda gatnaşmakdan gelen girdejiler, ulanylmaýan obýektleri we jaýlary kärendesine bermekden gelen girdejiler, jerimelerden gelen girimler, meýletin töleglerden, şäher ýerlerini mahabatlandyрма (reklama) maksady bilen ulananlygy üçin alynýan ýygymlar, ýaşaýyş jaý we beýleki gurluşyklara rugsat berlenligi üçin ýygymlar, edaralaryň we kärhanalaryň salgyt töländen soň galan böleginden geçirilýän serişdeler, meýletin tölegler, Türkmenistanyň Prezidenti we Ministrler Kabineti tarapyndan ýörite maksatly ugurlara goýberilýän serişdeler we beýlekiler.

Olar şu aşakdaky maksatlara: şäheri abadanlaşdyrmak üçin, şäher infrastrukturasyny, durmuş maksatly jaýlary, desgalary gurmaga we düýpli bejeriş işlerine, ýollary, köprüleri gurmaga, ýaşaýyş jaý we durmuş obýektleri gurmaga, düýpli bejergi işini maliýeleşdirmäge, täze tehnika we tehnologiýa satyn almaga, suw üpjünçiligi, sanitar ýagdaýlara degişli maksatnamalary maliýeleşdirmäge, ylmy-barlag, durmuş çärelerine bergileri üzmäge we beýleki maksatlara gönükdirilýär. Doladyrylyşy we hasabat işleri beýleki pul toplumlaryňky ýalydyr, pensiýa we medisina gaznalarynyň serişdeleri umumy býujetde goşulyp görkezilýär.

Pensiýa pul toplumlarynyň çeşmesi şulardan ybarat: Döwlet býujetiniň serişdeleri we beýleki çeşmeler, olar ýörite Durmuş üpjünçiligi ministrliginiň hasabynda saklanýar, esasy orny raýatlaryň meýletinlik bilen geçirýän tölegleri tutýar. Her bir töleg töleýän raýat üçin ýörite sçýot açylýar hem-de ol pensiýa çykansoň şol serişdeleriniň hasabyna özüne pensiýany hasapladýar. Şeýle hem döwlet býujetiniň hasabyna pensiýa alýarlar, mundan başga-da kärhanalaryň zähmet haky gaznasynyň ýüzünden 20% durmuş üpjünçilik gaznasyna gecirilýän serişdeleriň 15% möçberindäkisi pensiýa gaznasyna geçirilýär we pensiýa bellemek üçin ulanylýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary bilen 1996-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-inden başlap raýatlar üçin meýletin medisina ätiýaçlandyryşy girizildi. Şol tölegleriň hasabyna bir topar dermanlar 10% bahasyna goýberilýär. Mundan başga-da, nobatdan daşary keselhana hyzmatlary, diş protezlerini goýdurany üçin ýeňillikler, anyklaýyş merkezlerinde ýeňillikli analizler göz önünde tutuldy. Birtopar näsaglar, inwalidler, uruş weteranlary, çagalykdan inwalid bolanlar köp dermanlary mugt alýarlar, tölegli medisina hyzmatlarynda ýeňillikler berilýär. Häzirki wagtda medisina ätiýaçlandyryşa geçirilýän tutumlar 2% we ol meýletin gecirilýär. Bu iki gaznanyň serişdeleri bitewi býujetiň girdejisine goşulýar, çykdaýlary bolsa býujetiň çykdaýylaryna goşulýar. Şeýle-de bolsa şu iki gaznanyň serişdeleriniň möçberi aýratyn hasaplanylýar, olar barada indiki temada durup geçeris.

Diňe 1999-njy ýylda Döwlet saglygy saklaýyşy boýunça raýatlardan 7,9 mlrd. manat tölegler gelipdir. Häzirki wagtda olaryň möçberi 220 mlrd. manatdan-da köpräkdir. Bu sanalanlardan başga-da, ýerli häkimliklerde, döwlet derejesinde birtopar pul toplumlary döredilýär. Mysal üçin, maýa goýum üçin döwlet pul toplumynyň, girdejisini we çykdaýysyny döwlet kadalaşdyrýar, onuň serişdeleri döwlet ähmiýetli, düýpli maýa goýumlara gönükdirilýär. Adatdan daşary hadysalaryň ýüze çykmagy sebäpli maddy zyýanlary ýapmak üçin toplumlaryň düzüminde ýörite serişdeler döredildi. Telekeçileri goldamak üçin ýörite pul toplumu döredildi. Onuň serişdeleri telekeçileri goldamaga, ýeňillikli karz pullar bermäge we beýleki maksatlara gönükdirilýär.

Mundan başga-da banklar we ätiýaçlandyryş guramalaryny mundan buýana ösdürmek üçin ýörite gazna döredildi. Onuň serişdeleri şu guramalaryň geçirýän serişdelerinden

ybarat bolup, çykdaýlary-da şu guramalary ösdürmäge, düýpli gurluşyga, ýaşayyş jaýlaryny gurmaga we beýleki çärelere gönükdirilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 8-de Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde ykdysadyýetiň milli modeliniň, has takygy, ösüşiň türkmen ýolunyň düýbi tutuldy diýip belledi.

Şuňa laýyklykda şu günki günün talaplaryna laýyklykda maliýe gatnaşyklary-da kämilleşýär.

Şuňa laýyklykda şu günki günün talaplaryna laýyklykda maliýe gatnaşyklary-da kämilleşýär. Mysal üçin, ykdysadyýeti maliýe taýdan sagdynlaşdyrmak, maliýe serişdelerini netijeli ulanmak, olara gözegçiligi ýokarlandyrmak esasy wezipeleriň biridir. Şundan ugur alnyp, 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 4-den başlap, pudaklaryň maksatly döwlet gaznalary we toplumlary ýapyldy we olaryň serişdeleri pudaklaryň ministrlikleriniň ygtyýaryna berildi. Bu bolsa, olaryň serişdeleriniň netijeli ulanmagyna gözegçiligi artdyrar.

5-NJI TEMA. BÝUJETDEN DAŞARY PUL TOPLUMLARY

1. Býujetden daşary pul toplumlary hakynda düşünje.

2. Durmuş ätiýaçlandyryş we pensiýa pul toplumlary hem-de beýleki maksatly pul toplumlary.

5.1. Býujetden daşary pul toplumlary hakynda düşünje. Býujetden daşary, emma, tutuş girdejisi we çykdaýysy býujet hasabynda görkezilýän bir topar gaznalar bar. Olaryň biri-de durmuş ätiýaçlandyryş üçin her bir kärhanada döredilýän, Türkmenistanyň kärdeşler arkalaşygy tarapyndan gözegçilik edilýän durmuş ätiýaçlandyryş gaznasydyr. Bu gazna şu aşakdaky çeşmelerden emele gelýär: işgärlere tölenýän zähmet haky gaznasyndan we höweslendiriji tölegleriň möçberinden ugur alynýar (emma, bir topar töleýjiden alynmaýar) (20%) möçberinde.

Aklawçylar kollegiýasy üçin – 7%.

“Türkmenhaly” birleşik, Türkmen oba hyzmat paýdarlar jemgyýetleri üçin – 10%, beýleki kärhanalar üçin – 20%, emma, häzir onuň möçberiniň 15%-e çenlisi işçi we gullukçylarynyň pensiýasyna gönükdirilýär. Bu geçirimiň hasabyny her bir kärhana, firma aýratyn düzýär we maliýe hasabaty bilen tabşyrýar hem-de geçirýär. Bu gaznanyň serişdeleri üçin ýörite hasap açylýar. Kärhanalarda bu gaznanyň serişdeleri şu maksatlara ulanylýardy: wagtlaýynça işe ýarawlylygyny ýitiren işçi we gullukçylara tölenýär, şol hasapda şu töleg üçin serişdeler ýetmezçilik eden halatlarynda, onda kärhananyň arzasy bilen Türkmenistanyň Merkezi býujetinden tölenýärdi. Bu serişdeleriň wagtynda geçirilişine we harçlanyşyna baş döwlet salgyt gullugy gözegçilik edýär. Göwrelilik we çaga dogurmak boýunça döwlet kömek puluny maliýeleşdirmegiň çeşmesi bolup, hojalyk hasaplaşygyndaky iş berijiler öz ygtyýarynda galýan peýdanyň hasabyna býujet edaralarynda bolsa umumy zähmet haky gorunyň tygşytlanan serişdeleriniň hasabyna we Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik beýleki çeşmeleriň hasabyna maliýeleşdirmegi amala aşyrýarlar. Bu tertip wagtlaýyn zähmete ukypsyzlyk boýunça döwlet kömek puluny maliýeleşdirmegiň çeşmelerine-de degişlidir.

Türkmenistanda kabul edilen kanun esasynda raýatlaryň tölegleriniň hasabyna pensiýa gaznalary döredilýär. Raýatlar bilen meýletin baglaşylan şertnamalaryň hasabyna pensiýa ätiýaçlyk gaznasyna pul geçirilýär, emma ol 2% az bolmadyk möçberde zähmet hakyndan tutulyp geçirilýär. Bu serişdeleriň wagtly-wagtynda we doly geçirilişine salgyt gulluklary gözegçilik edýärler. Bu serişdeler pensiýa toplanmasy hökmünde her bir raýatyň şahsy hasabynda hasaba alynýar we aýratyn ulanylmagyna niýetlenýär. Olar bankda saklanýar we gymmat baha kagyzlara, goýumlara (depozit) hem-de beýleki girdeji getirýän ugurlara goýulýar we ol mydama artyp durýar.

Bu gaznanyň serişdelerinden pensiýa ýaşy dolanlara pensiýa tölenýär. Raýatlaryň pensiýasynyň möçberi şol töleglere köp derejede bagly bolup durýar. Raýatlar, şahsy hasabyndaky serişdeler barada banklardan gerekli maglumatlary alyp bilýärler.

5.2. Durmuş ätiýaçlandyryş we pensiýa pul toplumlary hem-de beýleki maksatly pul toplumlary. Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen 1996-njy ýylyň ýanwar aýyndan başlap raýatlar üçin meýletin medisina ätiýaçlandyryşy girizildi, ol 2% az bolmadyk möçberinde zähmet hakyndan tutulyp geçirilýär, serişdeler üçin ýörite gazna döredilýär. Şol gaznanyň serişdelerini artdyrmak üçin dürli goýumlara (depozit) gönükdirilip bilinýär.

Medisina ätiýaçlandyryş netijesinde köp dermanlar, arzanlan görnüşde satylýar, nobatdan daşary hassahana hyzmatlary edilýär, oňa anyklaýyş merkezlerde, ýeňillikli medisina hyzmatlary we beýleki hyzmatlar degişli.

Biziň ýurdumyzda pensionerleriň we maýyplaryň durmuş goraglylygyna aýratyn üns berilýär. Häzirki wagtda durmuş ätiýaçlandyryşy we ilata durmuş taýdan berilýän kömegiň ulgamlary emele geldi. Durmuş ulgamlaryny maliýeleşdirmekde diňe döwlet býujetiniň serişdeleriniň däl-de, pensiýa ätiýaçlandyrmaklygyň serişdeleriniň ähmiýeti hem uludyr.

Pensiýa ätiýaçlandyryşy üçin hasaplamaly zähmet hakyna şu aşakdakylar girmeyär: zähmet çekmek bilen bagly bolmadyk girdejiler, kömek pullary we sylag görnüşinde tölenýän tölegler.

Eýeçiligiň görnüşlerine bagly bolmazdan, ähli kärhanalar, özlerinde işleýän işgärleriň zähmet haklaryndan hasaplanan tölegleri öz wagtynda geçirmelidirler.

Bu serişdeleriň dogry hasaplanyşyna we geçirilişine salgyt gulluklary gözegçilik etmelidirler.

Pensiýa goýumlary, ýagny, şahsy hasabyndaky serişdeler baradaky maglumatlar gizlinlikde saklanylýar. Indi muňa düýpliräk seredip geçeliň.

Döwlet medisina ätiýaçlygy ilatyň saglyk derejesini goramakda edilen uly ädimdir. Ätiýaçlandyryşyň bu görnüşi giň halk köpçüligini gurşap alýar. Bu ätiýaçlandyryş medisina hyzmatlaryndan ýeňillikli peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin: bir topar dermanlar gymmatynyň 10 göterimi möçberinde satylýar. Mundan başga-da, hassahanalara ýerleşdirmek, medisina hyzmatlaryny ýeňillikli bermek ýola goýuldy. Mysal üçin, döwletiň býujetindäki we hojalyk hasaplaşygyndaky bejeriş keselleriň önüni alyş edaralarynda, şypahanalarda tölegli saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini, olaryň bahasynyň ýüzden 50 bölegi möçberinde arzanlandyrylan görnüşde almak ýaly hukuklary bardyr. Şeýle-de bir hepde möhletde hassahana ýerleşmek, hyzmat edýän bejeriş edarasynyň çäklerinde maşgala lukmany bilen üpjün edilmek ýaly tertipler göz önünde tutulandyr.

Käbir kesellilere dermanlar mugt goýberilýär. Zähmet weteranlary, personal pensionerler, Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda tylda galyp zähmet çekenler, II topar maýyplar ambulatoriýada bejerlip goýberilýär.

Dermanlyk serişdeleriniň öndürilmegine biziň ýurdumyzda aýratyn üns berilýär. Şuny-da belläp geçmek gerek, Türkmenistanyň kanunçylygy esasynda köp sanly medisina hyzmatlary biziň ýurdumyzda mugtdur. Mysal üçin, maşgala lukmanyny öýe çagyrmak, tiz medisina kömegi we ş.m.

Mundan başga-da, býujetiň düzüminde saglygy saklaýyş gaznasy döredildi, mysal üçin, ikinji derejeli býujetde bu gaznanyň serişdeleri 2005-nji ýylyň býujetinde 277347,0 mln. manat bolup, ol önki ýyl bilen deňeşdirilende 25,9% ýokarlandy. 2009-njy ýylyň býujetinde Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň maksatlaýyn ýörite serişdeleri 220000 mln. manat (denominirlenmedik) bellendi. Bu serişdeler soňky ýyllaryň býujetlerinde ýylyň ýylynda ýokarlanýar. Bu gaznanyň serişdeleri, esasan, dermanlary, medisina enjamlaryny satyn almaga gönükdirilýär.

Bu gaznanyň düzümine medisina ätiýaçlandyrmaklykdan meýletin toplanan serişdeler goşulýar. Näsaglaryň üçden birindenem gowragy häzirki wagtda mugt medisina kömeginden peýdalanyndyr. 2006-njy ýyldan başlap, biziň ýurdumyzda hökmany medisina ätiýaçlandyrmakçy göz önünde tutuldy. Pensiýa üpjünçiligi biziň döwletimiziň mydama üns merkezindedir. Durmuş üpjünçiligini mundan beýläk-de gowulandyrmaga niýetlenen kanunlar kämilleşer. Pensiýalaryň wagtly-wagtynda tölenmegine hökümet mydama gözegçilik edýär, olar döwlet býujetiniň çykdajylarynyň goralýan maddalarydyr.

6-NJY TEMA. DÖWLET ÄTIÝAÇLANDYRYLYŞY

1. Ätiýaçlandyryşyň maliýe kategoriýasy hökmunde düýp mazmuny.
2. Ätiýaçlandyryşyň wezipeleri.
3. Ätiýaçlandyryş bazary.

6.1. Ätiýaçlandyryşyň maliýe kategoriýasy hökmunde düýp mazmuny.

Ätiýaçlandyryş sözüniň manysy - ýitginiň öwezini dolmak bilen bagly gaýtdan paýlaşdyryş gatnaşyklary öz içine alýan gatnaşyklar bolup, ol gatnaşyklar barada kanunda şeýle görkezilen.

Ätiýaçlandyryş – bu belli hadysa ýüze çykanda, emlägini we öz bähbidini goramak maksady bilen özlere ätiýaçlandyryş, öweziniň tölenilmegine niýetlenip, edara görnüşli we şahsy taraplaryň özlere tarapyndan ätiýaçlandyryş guramalaryna töleýän ätiýaçlandyryş tölegleriniň hasabyna emele gelýän pul we beýleki gaznalary döretmek we ulanmak bilen bagly gatnaşyklar ulgamydyr.

Ätiýaçlandyryş ykdysady kategoriýadyr, şonuň bilen bir halatda ol maliýe ulgamynyň bir bölegi bolup durýar, has takygy döwlet maliýe ulgamynyň düzüm bölegidir. Maliýe-merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik pul gaznalary döretmek ýoly bilen bagly gatnaşyk bolsa, ätiýaçlandyryş guramalaryň pul gaznalaryny döretmek we ony ýerli-ýerinde maksatly ulanmak bilen ýüze çykýan ätiýaçlandyryş etdirijileriniň we ätiýaçlandyryş guramalaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklardyr.

Häzirki wagtda Türkmenistanda diňe Türkmen döwlet ätiýaçlandyryş guramasy hereket edýär, döwlet ätiýaçlandyryş kompaniýalaryndan başga-da, käbir kärhanalar we döwlet özüniň ätiýaçlandyryş gorlaryny emele getirýär. Mysal üçin, oba hojalyk kärhanalarynda ot-ým ätiýaçlygy, döwletiň walýuta ätiýaçly we ş.m.

Ätiýaçlandyryş görnüşini boýunça hökmany we meýletin ätiýaçlandyryşa bolunýar. Hökmany ätiýaçlandyryş döwletiň ätiýaçlandyryş guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Hökmany ätiýaçlandyryşyň şerti we tertibi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanýar.

Döwletiň ätiýaçlandyryş gaznalarynyň mazmuny we olaryň emele geliş tertibi Türkmenistanyň döwlet kanunçylygynda kesgitlenýär.

Türkmenistanyň durmuş we ykdysady taýdan ösüşini göz önünde tutup, häzirki wagtda şu aşakdaky ýaly ätiýaçlyk gaznalary göz önüne tutulýar:

- esaslyk maýa;
- ätiýaçlyk gaznasy, ol ätiýaçlandyryş tölegleriniň, şonuň ýaly-da daşary ýurt firmalaryň pul serişdeleriniň hasabyna döredilýär (ätiýaçlandyryş guramalarynda);
- önüni alyş çäreleriniň gaznasy;
- ätiýaçlandyryş işini amala aşyrmak üçin zerur bolan beýleki gaznalar.

Merkezleşdirilen gaznalaryň serişdeleri köpçülikleýin häsiýete eýe bolan adatdan daşary çäreler ýüze çykanda, şol wakalar bolmaz ýaly duýduryş çärelerini maliýäleşdirmeklige, şonuň ýaly-da, oba hojalygyny gowy alyp barmak üçin tohum we beýleki gaznalary döretmek üçin ulanylyp bilner.

Döwlet ätiýaçlandyryş guramalary, meýletin we hökmany ätiýaçlandyryş bilen meşgullanýar.

Döwlet ätiýaçlandyryş guramalary tarapyndan giň gerimde meýletin görnüşleri amala aşyrylýar, taraplaryň emläklerini, çekilýän ýükleri, raýatlaryň emlägi, adam ömrüni ätiýaçlandyryş edilýär. Ätiýaçlandyryş kompaniýalaryň esasy pul girdejisi ätiýaçlandyryş

tölegleri (wznoslary) – bolup durýar. Munuň daşyndan depozit sçýotlardan gelýän, satyn alnan paýnamalardan gelýän girdejiler bolup durýar.

Şu girdejileriň bir bölegi ätiýaçlyk gaznasyny döretmek üçin ulanylýar, başga bir bölegi garaşylmadyk wakalar ýüze çykanda önüni alyş çäreleri gaznasyna geçirilýär. Galan bölegi ätiýaçlandyryş guramalaryň harajatlaryny ýapmaga gönükdirilýär. Şol harajatlary ýapandan soň galan bölegi ätiýaçlandyryş guramalaryň (kompaniýalaryň) peýdasy bolup durýar.

6.2. Ätiýaçlandyryşyň wezipeleri. Ätiýaçlandyryşyň wezipeleri şu aşakdakylardan ybarat:

Töwekgelçilik wezipesi. Şu wezipänyň esasy mazmuny şu aşakdakylardan ybarat: ol ätiýaçlandyryş pursadynyň ýüze çykmagy sebäpli zyýan çekenligi netijesinde ätiýaçlandyryş guramalary bilen ýitgi çeken hojalyklarynyň arasynda ykdysady-pul gatnasyklary ýüze çykýar.

Duýdurýş wezipesi. Ätiýaçlandyryş töwekgelçiligini kemeltmek maksady bilen ätiýaçlandyryş gaznalarynyň serişdeleriniň hasabyna pul harajatlary amala aşyrylýar.

Süýşürintgi wezipesi. Şu wezipänyň esasy mazmuny şundan ybarat. Mysal üçin, adamyň ömri ätiýaçlandyryş etdirilende, pul gaznasy emele gelýär. Hiç hili waka ýüze çykmadyk halatynda, ätiýaçlandyryş möhleti gutarandan soň ömrüni ätiýaçlandyrmak üçin tolän töleglerini gaýdyp alýar. Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryş gaznasy şol adam üçin süýşürintgi bolup durýar.

Barlag wezipesi. Bu wezipänyň netijesinde ätiýaçlandyryş gaznalarynyň döredilişine, maksadalaýyk ulanylşyna gözegçilik edilýär. Mysal üçin, paýdarlar ätiýaçlandyryş kompaniýalaryna paýdarlaryň özi gözegçilik edýär ýa-da bolmasa, ätiýaçlandyryş guramasyny döreden döredijiler gözegçilik edýär. Türkmenistanyň çäklerindäki ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň işine Ykdysadyýet we maliýe ministrliginiň bölümleri gözegçilik edýär. Hut geçen ýyllarda 10 sany hususy ätiýaçlandyryş kompaniýalaryndan (lisenziýa) ygtyýarnama gaýtarylyp alyndy, bular birtopar kemçiliklere ýol berdiler.

Ätiýaçlandyryş pudaklary ätiýaçlandyryş toparlanmasynyň (klassifikasiýasynyň) esasynda emele gelýär. Ätiýaçlandyryş pudaklarynyň obýekti, bir tarapdan, maddy gymmatlyklar bolup durýar, ikinji bir tarapdan, raýatlaryň ömri, ýaşaýşy we saglygy bolup durýar.

Ätiýaçlandyryş birtopar kiçi pudaklara bölünýär. Bu pudaklaryň esasyň dürli eýeçilik görnüşleri düzýär. Mysal üçin, hökmany ätiýaçlandyryşy döwlet ätiýaçlandyryş kompaniýalary amala aşyrýar. Olar mundan başga-da, meýletin ätiýaçlandyryş bilen meşgul bolýarlar. Ätiýaçlandyryşyň esasyň ýokarda görkezilişi ýaly, emläk we şahsy ätiýaçlandyryşy düzýär. Ätiýaçlandyryşyň görnüşleri, esasan hem, tariflerinde gowy görünýär. Ätiýaçlandyryşda ulanylýan esasy adalgalar:

ätiýaçlandyryş bähbidi, goragy, halaty, borçnamasy, bahasy, tölegleri, üpjünçilik summasy, tarifi, möhleti, meýdançasy, portfeli, töwekgelçiligi, ýitgisi, akty, rentasy we beýlekiler. Bularan başga-da, ätiýaçlandyryşda ýygy-ýygdan ulanylýan şu aşakdaky halkara adalgalar ulanylýar:

abondan – bu deňizde ulanylýar, anderaýter, adendum, ätiýaçlandyryş kowernotasy, ponosament, ätiýaçlandyryş brokeri, sýurweýr, autsaýder, komulasiýa, ätiýaçlandyryş bonusy, ätiýaçlandyryş fransşizi. Bularyň käbiri, mysal üçin:

ätiýaçlandyryş pursady, ýagny, tebigy betbagtçylyk zerarly ýagdaý ýüze çykan halatynda emele gelýär.

Ätiýaçlandyryş bähbidi ätiýaçlandyryşyň işine ykdysady zerurlyk hem-de höweslenmek ýüze çykýan halatdaky manyny aňladýar.

Ätiyaçlandyryş bonusy – ulag ätiyaçlandyryşyň adalgasy bolup, ulagdaky sürüjileriň awariýasyz sürýänligi ýa-da ätiyaçlandyryşyň öwezini dolmaga ýüz tutmazdan işlän sürüjilere tölenmeli ätiyaçlandyryş möhletinden emele gelýär.

Ätiyaçlandyryş kargosy ýükler ätiyaçlandyryş edilende ulanylýan adalga.

Ätiyaçlandyryş fransşizi ätiyaçlandyryş şertinde göz önünde tutulan belli bir ölçegden ýokary bolmadyk zyýanyň öwezini dolmakdan ätiyaçlandyryş edijiniň boşadylmagy. Fransşiz ätiyaçlandyryş summasyndan göterim ýa-da pul möçberde kesgitlenýär.

6.3. Ätiyaçlandyryş bazary. Ätiyaçlandyryş hyzmatlaryny giň gerimde ýola goýmak üçin alyjylaryň islegini öwrenmek zerur bolup durýar. Ätiyaçlandyryş bazarynyň emele gelmegi bilen ätiyaçlandyryş kompaniýalarynyň arasynda ýiti bäsleşik göreşi emele gelyär. Bu bäsleşik netijesinde ätiyaçlandyryş kompaniýanyň hili ýokarlanýar.

Ätiyaçlandyryş bazary, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak bilen bagly bolup, ätiyaçlandyryş hyzmatlarynyň satylmagy esasynda ýüze çykýar.

Ätiyaçlandyryş bazary mundan buýana ösmek bilen ätiyaçlandyryş kompaniýalaryň girdejisiniň artmagyna mümkinçilik döredýär, şonuň ýaly-da, firmalaryň, kärhanalaryň emläkleriniň köp derejede ätiyaçlandyrylyş edilmegini üpjün edýär. Ätiyaçlandyryş bazary pudaklar boýunça tapawutlanýar, yagny, emläk ätiyaçlandyryş bazary hem-de şahsy ätiyaçlandyryş bazary. Ätiyaçlandyryş bazary aýratyn häsiýete eýe bolup, ol meýletin hem-de hökmany görnüşlere eýe bolýar. Hökmany ätiyaçlandyryş, mysal üçin, ulag pudagynda geçirilýär. Şahsy we emläk ätiyaçlanmalary köp derejede ätiyaçlandyryş bazaryna bagly bolup durýar.

Bazar ykdysadyýetine gatnaşyjy hökmünde edara görnüşli we şahsy taraplar çykyş edýär. Edara görnüşli taraplara bankda hasaplaýyş hasaby bolan, bellige alnan (registrasiýa) dürli eýeçilik görnüşindäki hakynatutma işgärleri bolanlar girýärler. Şahsy tarap hökmünde eýeçilik görnüşine seretmezden, Türkmenistanyň raýatlary girýärler. Hyzmatlaryň ýola goýluşy 2 görnüşde amala aşyrylýar: *hökmany we meýletin*.

Ätiyaçlandyryş pudaklarynyň içinde esasy orny emläk ätiyaçlandyrylyşy tutýar. Emma, daşary ýurtlarda şahsy ätiyaçlandyrylyş giňden ulanylýar, şonuň ýaly-da hususy ätiyaçlandyryş giň gerim alýar. Ätiyaçlandyrylyşyň ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak bilen bagly şu görnüşleri bar:

- a) zyýanyň öwezini dolmak bilen bagly görnüşler;
- b) emlägi gorap saklamak bilen bagly görnüşler;
- w) raýatlaryň pul girdejilerini süýşürtingiler görnüşinde saklamak bilen bagly görnüşler;

Ätiyaçlandyryş bazaryny ösdürmekde (marketing) bazary öwreniş ylmynyň ähmiýeti uldyr.

MARKETING – iňlis sözünden terjime edilende, önümçiligi toplumlaýyn (kompleksleýin) dolandyrmak hem-de gurnama ulgamy. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde marketing ylmy taýdan esaslanan ulgam bolup durýar. Munda önüm öndürmekligiň möçberi, önümiň nyrhy kesgitlenýär, alyjylar ýa-da bazar öwrenilýär.

Marketingiň esasy düzüm bölegi hökmünde mahabatlandyрма çykyş edýär. Marketing ylmy ulgam hökmünde ätiyaçlandyryş kompaniýalarynda giňden ulanylýar. Bäsdeşlik şertlerinde ätiyaçlandyryş kompaniýalarynyň peýdaly işlemegini üpjün eder ýaly ätiyaçlandyryşyň täze görnüşlerini oýlap tapýarlar. Ätiyaçlandyryş kompaniýalarynda, mysal üçin, alyjylaryň islegini öwrenmäge mümkinçilik berýän bazaryň şertleri öwrenilýär, hem-de gözegçiligiň netijesinde ätiyaçlandyryş kompaniýalaryň işi mundan beýläk ösdürilýär. Mysal üçin, uzak möhletli döwür üçin hyzmatlary öwrenmek alyjylaryň isleglerini ähli taraplaýyn öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Marketing netijesinde ätiyaçlandyryş bazaryna täsir etmeklik başardýar.

Marketingiň esasy wezipesi hereket edýän, bar bolan durli pudaklaryň obýektiw zerurlygyny ýüze çykarmakdyr. Mahabatlandyrmanyň ýa-da gazetdir telewideniýäniň üsti bilen alyjylary öwrenmek hem-de olaryň islegini atdyrmak üçin niýetlenendir.

Häzirki wagtda marketing işi şulardan ybaratdyr:

- ✓ ätiyaçlandyryş guramalarynyň strategiki işlerini anyklamak, ýagny çaklamak;
- ✓ ätiyaçlandyryş guramalarynyň gündelik işlerini ugrukdyrmak.

Türkmenistanda sowet döwründe marketing ylmy taýdan giňden ýaýramadykdy. Kärhanalaryň arasynda ullakan bäsdeşlik (konkurensiýa) ýokdy, munuň daşyndan marketing işini alyp barar ýaly, tejribe ýokdy. Daşary ýurtlarda, uly firmalarda ilatyň islegini öwrenmek üçin meşgullanýan ýörite bölümleri bar, bu bölüm indi “Türkmen döwlet ätiyaçlandyryş” guramasynda hereket edýär.

Ätiyaçlandyryş işlerinde ýüze çykýan birnäçe resminamalar bar. Şonuň iň esasysy ätiyaçlandyryş şertnamasy hem-de ätiyaçlandyryş polsidir. Ätiyaçlandyryş şertnamasy ýazmaça resminama düzmek arkaly ätiyaçlandyryş guramalaryň ätiyaçlandyryş etdirýäne berýän ätiyaçlandyryş şertnamasy polisini gowşurmak bilen baglaşylýar. Ätiyaçlandyryş polisinde şu aşakdakylar görkezilýär:

resminamanyň ady, ätiyaçlandyryş guramanyň ady, onuň salgysy, bank rekwizitleri, ätiyaçlandyryş etdirýäniň ady, familiýasy, salgysy ýa-da ätiyaçlandyryş edilen bähbidiň (ätiyaçlandyryş obýektiniň) töwekgelçiligi görkezilýär, ätiyaçlandyryş bahanyň möçberi, ony tölemekligiň tertibi hem-de möhleti (başlanýan we gutarýan wagty), ätiyaçlandyryş bahanyň töleginiň möhleti, eger şol töleg wagtynda tölenmese çäreler, munuň daşyndan ätiyaçlandyryş etdirýän taraplaryň ätiyaçlandyryşyň kadalaryny doly bilýänligi hakynda maglumatlar.

Emläk ätiyaçlandyryş bir tarapyň bähbidinden ugur alyp, şahsy ätiyaçlandyrylyş şertnamasyny baglaşmakdyr, ätiyaçlandyрма etdiren adam ýogalan halatynda ätiyaçlandyрма etdireniň hukuklary we borçlary şy aşakdakylara geçip biler: yzynda galan adam emlägini miras tertibinde kabul eden bolsa, şol adama, şeýle hem, ätiyaçlandyryş guramalary ätiyaçlandyryş edilenleriň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak baragaky borçlary ýerine ýetirmelidir.

Ätiyaçlandyrylan emläk sowgat edilen ýa-da kärendesine berlen halatynda bu barada çaltlyk bilen ätiyaçlandyran guramalaryna habar berilýär. Eger kanun esasynda geçen bolsa, ätiyaçlandyрма etdireniň hukuklary we borçlary şol emlägi alan adama geçip biler. Eger ätiyaçlandyrylan şertnamanyň hereket edýän döwründe ätiyaçlandyрма etdirýän kazyýet tarapyndan hukuk taýdan kämil diýlip kesgitlenilen bolsa, onda onuň borçlary we hukuklary mirasa hakly adama (mirasdüşere) geçýär.

Ätiyaçlandyryş guramalarynyň borçlary:

– eger ätiyaçlandyрма etdirýäniň emlägine zyýan ýeten bolsa hem-de onuň tölenilmeli möhleti gelen bolsa, onda zyýanyň öwezini tölemeklige borçludur. Ýetirilen zyýanyň möçberi iki tarapyň ylalaşyk esasynda kesgitlenip bilner. Ätiyaçlandyryş guramalary, ätiyaçlandyryş etdirýäniň emläginiň aýawly saklanyşyna mydama gözegçilik etmelidir, gerek bolsa şol gözegçilige zerur bolan pul harajatlaryny etmäge-de borçludylar.

Döwlet ätiyaçlyk guramalary 1992-nji ýylda döredildi, şu gün Türkmen döwlet ätiyaçlyk guramasy, ýerlerde onuň 44 sany bölümleri hereket edýär. Häzirki wagtda şol guramalaryň esasy girdejisi ätiyaçlandyryşyň hökmany görnüşleriniň hasabynadyr. Emma, geljekde meýletin görnüşlerine uly üns berler.

Ätiyaçlyk tölegleri 1999-njy ýylda ähli girimiň 3,3%-inden geçmedi. Häzirki wagtda ätiyaçlygyň 40-dan köpräk görnüşi bar, geljekde edara görnüşli taraplaryň emlägini, daşary

ýurt walýutasynda geçirilýän amallaryny, gurluşyk-abatlaýyş, burawlaýyş işini, daşary ýurt maýa goýumlaryny ätiýaçlandyrmaklyga üns berler. Öňler daşary ýurt ätiýaçlyk kompaniýalary tarapyndan biziň ýurdumyzda ätiýaçlandyryş geçirilýärdi, ol walýutanyň daşary ýurtda gitmegine getirýärdi. Häzir “Türkmen döwlet ätiýaçlandyryş” guramasy uly töwekgelçilikli işleri öz üstüne alyp, ýagny, ätiýaçlyk çäklerinde, galanyny Halkara «MARŞMK Zennon», «Willis Korrnunon topar» we beýleki kompaniýalaryň üsti bilen gaýtadan ätiýaçlandyrýar, şonuň bilen bir hatarda daşary ýurt walýutasynda gelen serişdeleriň 15 %-ini özünde galdyrýar.

Ätiýaçlandyryş kompaniýalary öz girdejilerinden döwlete salgyt töleýärler. Pul girdejileri şu aşakdaky ýaly kesgitlenýär: ätiýaçlandyryş tölegleri, şertnama esasynda alynýanlary, şonuň ýaly-da, ätiýaçlandyrmak işi bilen meşgullanmakdan alnan pul girdejileri, gaýtadan ätiýaçlandyрма etmeklik bilen alnan pul girdejileri, boş duran serişdelerini bankda goýmak bilen hem-de gymmat bahaly kagyzlary satmakdan alnan pul girdejileri we gymmat bahaly kagyzlardan gelen diwidentlerden, şonuň ýaly-da, ätiýaçlyk işi bilen bagly bolmadyk çeşmelerden alnan pul girdejileri.

Daşary ýurt firmalaryny ätiýaçlandyryş etmekden alan walýutasy şol günün hümmeti boýunça manada geçirilýär. Ätiýaçlyk edaralarynyň girdejilerini hasaplamak üçin alnan umumy pul girdejilerinden zähmet hakyndan başga ähli pul harajatlaryny aýyrýarlar.

Häzirki wagtda ätiýaçlyk kompaniýalarynyň pul girdejilerinden däl-de, arassa peýdasyndan salgyt alynýar (20%). Peýdany kesgitlemek üçin ähli pul girdejilerinden umumy harajatlaryny, şol sanda zähmet hakyny aýyrýarlar. Ätiýaçlyk kompaniýalarynyň harajatlary şular:

1. Tölenýän ätiýaçlyk summalary hem-de öwezini dolmalary.

2. Ätiýaçlyk işini alyp barýan agentlere tölenýän höweslendiriş tölegleri, şeýle-de ätiýaçlyk kompaniýalarda işleýän isgärleriň esasy we goşmaça zähmet haky, ätiýaçlyk töleglerinden ätiýaçlyk gaznalaryny we gorlaryny döretmek üçin edilýän pul aýyrmalar, ätiýaçlandyryş guramalaryň harajatlaryna gosulýan salgytlar we tölegler.

3. Döwlet tarapyndan bellenen kada esasynda serişdeleri gaýtadan dikeltmek üçin edilýän amortizasiýa pul girimleri, maddy däl gymmatlyklar, sertifikat – ygtyýarnama we beýlekileri üçin tölegler, esasy işini alyp barmak üçin kärendesine alnan jaýlar üçin karende tölegleri, şol tölegler amortizasiýanyň möçberinden geçmeli däldir.

Tablisa №13

Aşgabat şäher ätiýaçlandyryş guramasynyň balans peýdasynyň seljermesi

Denominirlenmedik manatda (müň manat)

№	Görkezijiler	2007ý.	2008ý.	Tapawut % hasabynda
1	Alynan pul tölegleri (wnoslar)	26025927	40028400	154 %
2	Ätiýaçlandyryş gorlaryny maýa goýmakdan gazanylan girdejileri	1921413	1229615	64 %
3	Balans peýdasy	8804908	32663545	3,7 esse

Ätiýaçlandyryş işinde iň ýokary orun tutýan emläk ätiýaçlandyrmasydyr. 2008-nji ýylda ätiýaçlandyrmakdan toplanan tölegler, hususan-da jaýlary ätiýaçlandyrmakdan gelen tölegler, ýagny meýletin ätiýaçlandyrmakdan öňki ýyl bilen deňeşdirilende 54,3 göterim ýokarlanypdyr. Şonuň ýaly-da tebigy hadysalar zerarly çekilen ýitgileriň öwezini dolmak üçin tölenen tölegler 11 göterime golaý kemelipir.

2008-nji ýylda meýletin ätiýaçlandyрма boýunça 51,2 göterim ösüş gazanylypdyr, ilatnyň arasynda ätiýaçlandyryş 47,5 göterim, raýat jogapkärçiliginiň meýletin

ätiýaçlandyrylyşy 2,8 esse ýokarlanypdyr. Bu guramalaryň maliýe ýagdaýy gowydyr, olar ýokary derejeli düşewüntli işläp, alýan peýdasy bolsa ýylyň-ýyly ýokarlanýar. Balans peýdasy 2008-nji ýylda öňki ýylkydan 3,7 esse artypdyr. Ätiýaçlandyryş işi boýunça entek rezerwleriň doly ulanylmanlygyny-da aýtmak bolar. Mysal üçin, adamlaryň ömrüni meýletin ätiýaçlandyrmak öňki 2007-nji ýyl bilen deňeşdirilende (67,2%) kemelipdir. Bu bolsa şu ugur boýunça marketing işleriniň doly alynyp barylmandygyny görkezýär. “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli Milli Maksatnamasynda şular göz önünde tutulýar:

- Türkmenistanda ätiýaçlandyрма bazary onuň dünýäniň ätiýaçlandyрма pudagyna goşulmagyny dowam eder;

- Döwlet ätiýaçlandyryş kompaniýasy mundan beýläkde ösdüriler;

- Töwekgelçiligiň ähli görnüşlerini ätiýaçlandyрма goragy bilen doly gurşap almagy üpjün etmek. Mundan başga şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

- Ätiýaçlandyрма işine salgyt salynmagynyň çýeliginin hasabyna döwlet býujetiniň girdeji böleginiň üstüni ýetirip durmak.

- Daşary ýurtlaryň halkara ätiýaçlandyрма bazaryna çykmak.

- Daşary ýurt maýadarlarynyň Türkmenistanyň ätiýaçlandyрма ulgamyna bolan ynamyny berkitmek.

- Täzeden ätiýaçlandyryş ýollary arkaly durnukly walýutanyň daşary ýurtlara geçirmegini doly derejede azaltmak.

- Türkmenistanyň ätiýaçlandyryjy guramalarynyň durnukly maliýe ulgamyny giňeltmek, daşary ýurt guramalarynyň gatnaşmagyndaky ätiýaçlandyрма guramalaryny döretmek.

- Ätiýaçlandyryjy guramalarynyň banklar bilen, gymmatly bahaly kagyzlaryň, gozgalmaýan emlägiň bazarlary bilen özara gatnaşyklaryny berkitmek.

- Ätiýaçlandyryş üçin döwlet çykdaýjylaryny azaltmak.

- Maliýe töwekgelçiligi boýunça Türkmenistanyň hökümetiniň kepillendirmelerini ätiýaçlandyрма bazaryna kem-kemden geçirmek.

- Ätiýaçlandyрма boýunça kanunlary kämilleşdirmek.

- Ilatyň ätiýaçlandyрма medeniýetini ýokarlandyrmak.

Şu göz önünde tutulan çäreleriň doly durmuşa geçirilmegi ätiýaçlandyрма bazarynyň derejesiniň ýokarlanmagyna we onuň mundan beýläk-de ösmegine mümkinçilik berer.

Häzirki döwürde şu göz önünde tutulan çäreler yzygiderli amala aşyrylýar. Ätiýaçlandyryş guramalarynyň işini, ylaýta-da Galkynyş zamanasynda yzygiderli kämilleşdirip durmaly. Mysal üçin, biziň ätiýaçlandyryş guramalarymyz öz işini gowulandyrmak üçin, ösen ýurtlaryň bu ugurdaky tejribesini öwrenmeli we durmuşa ornaşdurmaly.

Döwletimiziň raýatlarynyň käbir emläklerine – ýagny, jaýlaryna hökmany ätiýaçlandyryş girizmek, ylaýta-da, seýsmiki taýdan howply sebitlerde.

Ömür ätiýaçlandyrmakda-da yza galmalar bar, bu ugurlarda etmeli işler kân.

Ätiýaçlandyryş işini kämilleşdirmekde “Maliýe” kafedrasy birtopar teklipleri taýýarlady we olary şu guramalaryň dykgatyna ýetirdi.

Türkmenistanyň Bitarap döwlet hökmünde halkara at-abraýynyň has beýgelyändigini, ätiýaçlandyryş bazarynyň şu günki derejesini ýokarlandyrmak üçin, ýokarda agzalan çäreleriň durmuşa geçirilmegi halkyň goraglylygyny üpjün etmekde hem-de milli bähbitleri göz önünde tutmak bilen uly ýardam berer.

7-NJI TEMA. DURMUŞ ÄTIÝAÇLANDYRYLYŞY

1. Durmuş ätiýaçlandyrylyşynyň düýp mazmuny we onuň bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe halkyň maddy-hal ýagdaýyny gowulandyrmakdaky ähmiýeti.

2. Durmuş ätiýaçlandyrylyşynyň serişdeleriniň çeşmesi we ulanylyşy.

7.1. Durmuş ätiýaçlandyrylyşynyň düýp mazmuny, we onuň bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmakdaky ähmiýeti. Bazar ykdysadyýeti döwründe, ylaýta-da, geçiş döwründe durmuş ätiýaçlandyryşyň ähmiýeti ýokarlanýar. Geçiş döwründe işsizleriň sany artýar, hususyýetçiligiň sany az bolansoň, hemme adam hususy eýe bolup bilmeýär. Zähmet haky we beýleki girdejileri pes bolan adamlary döwlet tarapyndan durmuş taýdan goramaklygyň ähmiýeti artýar. Munuň daşyndan işçiler we gullukçylar önümçilikde zähmete ukuplylygyny ýitirmekligi mümkin. Raýatlar belli bir ýaşa ýetensoň (62 we 57) zähmete ukuplylygyny ýitirýär, şonuň üçin olara döwlet tarapyndan pensiýa berilmegi zerurdyr. Käbir hojalykda ýeke-täk aýal maşgala hojalygyň ekleýjisi bolup, onuň gazanjy çagalary eklemäge ýetmeýär. Ylaýta-da, köp sanly hojalyklarda ýeke hojalyk başynyň eklenji çagalary saklamaga ýeterlik bolmaýar. Şonuň üçin döwlet tarapyndan kömek berilmegi zerur. Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda durmuş çäreleri üçin döwlet býujetinden belli bir derejede pul goýberilýär. Şonuň ýaly-da serişdeleriň köp bölegi dürli eýeçilik görnüşinde işleýän hususy we beýleki kärhanalaryň paýyna düşýär, pensiýalar ätiýaçlandyryş gaznasynyň we býujetiň paýyna düşýär.

Bazar ykdysadyýetinde durmuş harajatlarynyň çeşmeleri şulardan ybarat:

1. Döwlet býujetinden göz önüne tutulýan serişdeler.
2. Dürli eýeçilik görnüşlerinde esaslanan kärhanalaryň we guramalaryň 20% möçberinde zähmet haklaryndan ugur alyp, býujete geçirilýän serişdeleri.
3. Hereket edýän haýyr-sahawat gaznalaryň hasabyna.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, biziň ýurdumyzda bu harajatlar, esasan, döwlet býujetiniň hasabyna amala aşyrylýar.

Häzirki wagtda pensiýalar ýerlerdäki täjirçilik banklaryň şahamçasynyň üsti bilen berilýär. Pensiýalary we hemaýat pullary wagtynda bermeklik mydama döwletiň üns merkezindedir. Pensiýalar yzygiderli artdyrylyp dur. Pensiýalar, kömek pullary 2008-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-den başlap iki esse ýokarlanar. Munuň daşyndan Türkmenistanyň pensiýa baradaky kanuny esasynda eýeçiligiň dürli görnüşlerinde bolan kärhanalar durmuş ätiýaçlyk gaznasyna pul geçirip durýarlar. Şol pul geçirilişiň tertibi (№26 29 I.IX.2000 ý.), ýörite gollanma bilen kadalaşdyrylýar. Tölegleriň wagtly-wagtynda doly geçirilişine döwlet salgyt gullugy gözegçilik edýär. Serişdeleri geçirmek üçin obýekt hökmünde zähmet haky gaznasynyň möçberi bolup durýar. Her bir karhana hasaplanan zähmet hakyndan 20% möçberinde durmuş ätiýaçlyk gaznasyna geçirýär. Bu gazna edaranyň girdejileriniň hasabyna bolýar. Pensiýa gaznasyna her bir raýatyň hasaplanylýan zähmet hakynyň 2%-i geçirilýär. Bu meýletin bolup her kim onuň möçberini ulaldyp-da biler. Ol baglaşylan şertnama esasynda bolýar, daýhan paýdarlar jemgyýetleri bu gazna pul geçirmeýär. Aklawçylar kollegiýasy üçin, edara görnüşli tarap bolup durmaýan, emma, işçi güýjüni ulanýan şahsy taraplar 7% geçirýär, edalaralar we kärhanalar gazna üçin aýratyn hasap açýar. Şol hasapdan kärhanalaryň buhgalteriýasy zähmet ukybyny ýitirenlere kömek pul töleýärdi. Eger şol harajatlar töleglerden köp bolsa, onda ol döwletiň hasabyna geçirilýärdi. Häzir bu tölegler kärhanadyr edaralaryň zähmet hakyndan tygşytlan serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar.

7.2. Durmuş ätiýaçlandyrylyşynyň serişdeleriniň çeşmesi we ulanylyşy. Biziň ýurdumyzda durmuş ätiýaçlandyryş maksatlary üçin döwlet tarapyndan ägirt uly serişdeler göz önünde tutulýar. Bu serişdeleriň çeşmesi hökmünde kärhanalaryň durmuş ätiýaçlandyryş toplumlarynyň zähmet gaznasyndan ugur alnyp, 20 % geçirýän serişdesi, şonuň ýaly-da, pensiýa ätiýaçlandyryş üçin hut döwlet býujetiniň öz serişdeleri uly orun eýeleýär. Mysal üçin, döwlet býujetinden durmuş ätiýaçlandyrmasyna gönükdirmek üçin 2003-nji ýylda 2 057 338 million manat, 2004-njy ýylda bolsa, bu san 2 964 298 million manat möçberinde göz önüne tutuldy, bu öňki ýylky bilen deňeşdirilende 44,1 % artandyr. Bu san 2005-nji ýylda 3 839 782 million manada ýetdi ýa-da öňki ýyl bilen deňeşdirilende 38,1% ýokarlandy. Bu, esasan, pensiýa we hemaýat kömek pullarynyň 50% ýokarlanmagy netijesinde şeýle boldy. 2009-njy ýylda şu maksatlar üçin döwlet býujetinde göz önünde tutulýan serişdeler, geçen ýylky bilen deňeşdireniňde 11,7 göterim ýokarlandy.

Durmuş goragy üçin kärhanalaryň, edalaryň we guramalaryň (ýagny dürli eýeçilik görnüşindäki) zähmet haky gaznalaryna gönükdirilýän serişdeleriň artmagy, ýagny girdejileriniň ýokarlanmagy netijesinde durmuş ätiýaçlandyryş gaznasyna geçirilýän serişdeler ýyl-ýyldan artýar. Mysal üçin, bu serişdeler 2003-nji ýylda 2.757. 057 million manat bolan bolsa, 2004-nji ýylda bu san 2 760 912 million manada ýetdi. 2005-nji ýylda bolsa, ol ep-esli ulalyp, 3 221 510 million manada ýetip ýa-da öňki ýyl bilen deňeşdireniňde 33% ýokarlandy. 2009-njy ýylyň býujetinde şu maksatlar üçin 4490500 million manat (denominirlenmedik) göz önünde tutulyp, ol öňki ýylkydan 15,8 göterim ýokarydyr. Býujetiň düzüminde pensiýa we hemaýat bermek üçin gönükdirilýän serişdeler hemişe döwletiň üns merkezindedir.

Talyplar üçin aladalar mydama döwlet gözegçiliginde bolýar. Mysal üçin, talyp haklary, pensýa, kömek pullary, işçi we gullukçylaryň zähmet haklary yzygiderli ýokarlandyrylýar. 2008-nji ýylyň dowamynda ortaça zähmet haky 13,3 göterim ýokarlandy. Ilatyň agyz suwy üçin, ýagny ony mugt üpjün etmek üçin döwlet býujeti tarapyndan göz önüne tutulýan serişdeler 2003-nji ýylda 137 266 million manat bolanlygynda, 2004-nji ýylda 152 757 million manat boldy. Bu 11,3% ýokarlandy. Halk köpçüliginiň durmuş goragyny üpjün etmeklik üçin döwlet ilata gazy, suwy, elektrik energiýasyny we nahar duzyny mugt berýär. Mysal üçin, şu maksatlar üçin gönükdirilýän serişdeler ýylyň-ýyly ýokarlanýar. Jemagat hyzmatlar we ýaşaýyş jaý üçin tölegler, şäher içindäki ulag (awtobus, trolleýbus) tölegleri dünýäde iň pes derejededir. 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 11-den başlap Türkmenistanyň raýatlaryna benzin we dizel ýangyjy mugt berilip başlandy. Bu, öz gezeginde, hususy sektordaky kärhanalaryň öndürýän önümleriniň we edýän hyzmatlarynyň nyrhynyň ýokarlanmazlygyna getirýär. Mysal üçin, oba hojalyk pudagy salgytlardan düýpli boşadylandyr. Bu bolsa oba hojalyk önümleriniň bolçylygyna we nyrlarynyň pese gaçmagyna getirdi. Şu we beýleki geçirilýän çäreler milli walýutamyz bolan manadyň satyn alyjylyk ukybynyň ýokarlanmagyna getirýär. Nyrlaryň elýeterli bolmagy diňe bir durmuş goragyndaky pensionerleriň we beýlekileriň hal-ýagdaýyny gowulandyрман, giň halk köpçüliginiň hakyky girdejileriniň artmagyna, hal-ýagdaýynyň gowulanmagyna getirýär. Sözüimizi jemläp aýtsak, bu çäreler doly derejede giň halk köpçüliginiň durmuş goraglylygyny üpjün edýär.

8-NJI TEMA. DÜÝPLI MAÝA GOÝUMLAR WE OLARYŇ ÇEŞMELERI

1. Ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde düýpli maýa goýumlaryň ähmiýeti; düýpli maýa goýumlaryň maksady.

2. Düýpli maýa goýumlaryň çeşmeleri hem-de olary netijeli ulanmak we kämilleşdirmek.

8.1. Ýurdumyzyň ykdysadyýeti ösdürmekde düýpli maýa goýumlaryň maksady. Biziň döwletimiziň ykdysadyýetini ösdürmekde maýa goýumlarynyň ähmiýeti uludyr. Garaşsyzlygyň 17 ýyly içinde düýpli maýa goýumlara onlarça mlrd. amerikan dollaryndanda köp serişdeler gönükdirildi.

Ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda münlerçe täze kärhanalar guruldy, bir giden turba geçirijiler, demir wa gara ýollar, medeni jaýlar, banklar we ýaşaýyş jaýlary guruldy. Bularyň işe girizilmegi, dünýäde iň ýokary depginde ykdysady ösüş gazanmaga mümkinçilik berdi.

Tablisa №14

Ykdysadyýetiň pudaklary boýunça düýpli maýa goýumlar*

(mld.manat)

Görkezijiler	2000-nji ýyl	2006-njy ýyl	2007-nji ýyl
Düýpli maýa goýumlary, mlrd. manat	9072,0	20340	23003,2
şol sanda:			
Senagat	4139,0	7513,8	10350,8
Oba hojalygy	796,0	790,5	1542,4
Ulag we aragatnaşyk	1087,0	3444,2	2974,5
Gurluşyk	255,0	536,3	535,9
Geologiýa	211,0	911,7	998,6
Söwda we ilata tagamlary taýýarlaýyş, önümçilik – tehniki maksatly	379,0	398,8	366,3
Önümleriň lomaý söwdasy, taýýarlaýyş	46,0	268,5	165,3
Ýaşaýyş jaý gurluşygy we jemagat hojalygy	1168,0	3841,8	4183,7
Saglygy goraýyş, bedenterbiýe we sosial üpjünçilik	208,0	408,0	346,4
Bilim	7,0	446,7	635,3
Medeniýet we sungat, ylym we ylmy hyzmatlar	241,0	766,2	158
Beýlekiler	535,0	1013,5	746

*“Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri”. Aşgabat, 2008-nji ýyl.

Maglumatlardan görnüşi ýaly, düýpli maýa goýumlaryň möçberi ýylyň-ýyly ýokarlanýar. Mysal üçin, 2007-nji ýylda ol öňki ýyl bilen deňeşdireniňde 13 göterim ýokarlandy. 2008-nji ýylda maýa goýumlar örän ýokary depginler bilen ösdi, mysal üçin, ol öňki ýyl bilen deňeşdirilende 2,8 esse ýokarlandy. 2009-njy ýylda şu maksatlar üçin býujetde göz önünde tutulan serişdeler öňki ýyl bilen deňeşdireniňde 37,1 göterim ýokarlandy.

Önümçilik serişdeleri telekeçilikde mydama kapital-sermaýa häsiýetine eýe bolýarlar. Maýa goýum iki bölege bölünýär, ýagny üýtgemeyän we üýtgäp durýan kärhana özüniň ustaw sermaýasyny – hazynasyny esasy we dolanyşyk kapitalyna paýlaýar.

Esasy maýa goýum – bu esasy serişdelere, entek gutarylmadyk uzak möhletli maýa goýumlara, maddy däl aktiwlere, uzak möhletli maliýe goýumlaryna öwrülýär. Esasy serişdeler maddy taýdan seredeniňde zähmet guralydyr. Esasy serişdeler şu aşakdaky tertipde: könelişenini hasaplamak, (amortizasiýa hasaplamak) arkaly, ilki başdaky ýagdaýyny dikeltmek üçin serişde toplamak arkaly, täze esasy serişdeleri gönüden-göni satyn almak netijesinde, goşmaça dolanyşyk serişdelerini almaga gönükdirilýär. Gutarylmadyk uzak möhletli maýa goýumlaryna şu aşakdakylar girýär: täze enjamlary satyn almak we ornaşdyrmak hem-de olary gurmak we gurnamak üçin gönükdirilen serişdeler.

2. Uzak möhletli maýa goýumlara şular girýär: başga kärhanalaryň sermaýasyna paýçy bolup girmek üçin ulanylan serişdeler, gymmat bahaly kagyzlary satyn almak üçin harçlanan serişdeler, maliýe lizing esasynda kireýine berlen serişdeler.

Esasy serişdeler her bir önümçilik kärhanasynda ykdysadyetiň häzirki zaman şertlerinde önüm öndürmekligiň esasy faktorydyr. Ylaýta-da, tehniki taýdan gowy enjamlaşdyrylan kärhanalar bäsdeşlik, bazar şertlerinde gowy durnuklylyk görkezýärler. Kärhana maliýesi esasy gaznalaryň özüni öwrenmän, şolary satyn almak, ornaşdyrmak hem-de mundan beýläk-de bökdençsiz işlemegini ýola goýar ýaly pul serişdeleri bilen üpjün etmeklik bilen meşgullanýar. Önümçilik serişdeleri iki bölekden ybaratdyr:

1. Esasy serişdeler.

2. Dolanyşyk serişdeler.

Esasy serişdeler önümçilikde köp ýyllar ulanylýar we şol döwrüň dowamynda öndürilen önümleriň gymmatyna öz gymmatyny kem-kemden geçirýär.

Dolanyşyk serişdeleri bolsa öz gymmatyny bir önümçilik siklinde doly geçirýärler. Buhgalter hasabynda önümçilik serişdeleri 01 hasapda hasaba alnyp, ol ilki başky bahasynda hem-de könelişi aýranyndan soň galan bahasynda görkezilýär. Önümçilik serişdeleriň könelişen summasy 02 (passiw) hasapda görkezilýär. Önümçilik serişdeleri buhgalter hasabynda şu aşakdaky ýaly alnyp barylýar. Önümçilik serişdelerine hyzmat ediş möhleti bir ýyldan ýokary, bahasy 2 minimal zähmet hakyndan ýokary önümçilik serişdeleri girýärler. Şundan pes bolan zähmet gurallary arzan bahaly tiz könelişýän materiallaryň içinde hasaba alynýar. Buhgalteriýada her bir anyk önümçilik serişdesi üçin aýratyn inwentar kitap açylýar. Şol kitabyň sahypasynda önümçilik serişdäniň alnan wagty, ilki başdaky we soňky gymmaty, berkidilen adamyň ady, familiýasy doly görkezilýär. Düzümi boýunça önümçilik serişdeleri şu aşakdakylardan ybarat:

Jaýlar, enjamlar, tehnologiýa ulgamlar, stanoklar, maşyn we ulag serişdeleri, kommunikasion ulgamlar, köp ýyllyk miwe berýän baglar, önüm berýän mallar, işçi mallar, hassahanalar, sanatoriýalar we başgalar. Önümçilik serişdeleri 2 topara bölünýär: AKTIW we PASSIW. AKTIW toparyna önümçilige göni gatnaşýan stanoklar, maşynlar, enjamlar, tehnologiýa liniýalar, önüm berýän mallar, köp ýyllyk miwe berýän baglar we ş.m. girýärler. 13 beýandan belli boluşy ýaly düýpli maýa goýumlaryň möçberi ýylyň ýyly ýokary depginler bilen artýar, bu gelejekde-de artdyrylar. PASSIW toparyna önüm öndürmeklige göni gatnaşmaýan jaýlar, medeni jaýlar, hassahanalar we beýlekiler girýär.

Önümçilik serişdeleri şu aşakdaky bahada hasaba alynýar: ilki başky satyn alnan bahasy, könelişiniň gymmaty aýrylandan soň galyndy bahasy, düýpli bejergi we (modernizasiýa), gaýtadan enjamlaşdyryş esasynda dikeldilen bahasy.

Önümçilik serişdeleri bir ýyl däl-de köp ýyllaryň dowamynda önümçilikde ulanylýar. Şeýle bolansoň olar köp ýyllaryň dowamynda könelişýärler, önümçilik serişdeleri iki hili könelişe sezewar bolýarlar: MORAL we FIZIKI taýdan. FIZIKI taýdan köp ýyllaryň dowamynda ulanylmagy netijesinde könelýärler. Moral taýdan täze bir önümçilik gurallary oýlanyp tapylyp, ýagny ýokary öndüriljekli tehnika köpçülikleýin önümçilige ornaşdyrylmagy netijesinde ýüze çykýar. Konkurensiýa – başdeşlik şertlerinde kim täze tehnika fiziki taýdan könelişmän hem bolsa, ol moral taýdan könelýär. Fiziki we moral taýdan könelişen tehnika çalyşmak üçin pul serişdeleri gerek bolup durýar. Şol pul serişdeleri amortizasiýa gaznasyny döretmek zerarly toplanylýar. Amortizasiýa gaznasynyň her bir esasy serişdeleriň görnüşleri üçin normalary Türkmenistanyň Ministerler Kabinetiniň karary esasynda kesgitlenýär. Mysal üçin, stanoklaryň we enjamlaryň ýyllyk normasy 12%, amortizasiýa her aýda hasaplanýar. Eger ýyllyk norma 12 % bolsa, 1 aýlyk norma 12 aýa paýlanyp tapylýar, ýagny 1% deňdir. 1 stanogyň bahasy 12 mln.manat, 1 aýdaky amortizasiýa (1%), 1 mln. 200 000 manat ýyllyk, her aýda şonuň 100 000 manady önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýar. Amortizasiýanyň normasy kesgitlenende önümçilik serişdeleriniň diňe bir fiziki taýdan könelişmesinden ugur alynman, olaryň moral taýdan könelişmesinden hem ugur alynýar. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde önümçilik serişdelerini köp tapgyrlylyk, çalt-çalt we netijeli ulanmaklygyň ähmiýeti iňňän ýokarydyr. Amortizasiýa gaznasy döredilenden soň, onuň serişdeleri täze önümçilik serişdelerini satyn almak we düýpli bejergi üçin ulanylýar.

Amortizasiýa hasaplamalary 2000-njy ýylyň mart aýynyň 24-indäki №151502 düzgünnamasy esasynda amala aşyrylýar, emma ol, kitaphana gaznasyna, şäher abadanlaşdyryş enjamlaryna, awtomobil ýollaryna, býujetde durýan edaralaryň, şol sanda barlag konstruktorçylyk serişdelerine, konserwasiýa, modernizasiýa, gaýta-dan öndürilýän-(rekonstruksiýa edilýän) esasy serişdelere hasaplanmaýar, ýaşayyş jaýlaryna diňe köneliş üçin hasaplanýar. Hökümet tarapyndan sanawdaky ýollara, hut şona menzeşleriňki ýaly norma ulanylýar. Täze esasy serişdelere amortizasiýa bahasy doly köneliş esasynda hasaplanýar. Täze önümçilige girizilenleri girizilen aýyndan soňky aýyň 1-inden hasaplanyp başlanýar. Eger, hereket ediş möhleti gutarmanka öçürilen serişdeler, amortizasiýa edilmän galan gymmatyny galan peýdanyň hasabyna eltýärler.

Çaltlandyrylan tertipde amortizasiýa hasaplanylmalýgy serişdeler diňe halkyň köp sarp edýän, eksport we importa çalyşmaga niýetlenen harytlary öndürmäge mümkinçilik berip biljek enjamlary satyn almaga gönükdirilmelidir. Çaltlandyrylan tertipde amortizasiýalar, ulanyljak möhleti 3 ýyla çenli enjamlara, awtomobillere ýa-da tejribe üçin öndürilen enjamlara ulanylmaýar. Döwlet eýeçiligindäki kärhanalarda hasaplanan amortizasiýanyň summasý önümçilik harajatlaryna goşulmaýar, hususy eýeçilikdäki kärhanalarda bolsa harajatlaryň düzümine goşulýar.

Döwlet kärhanalarynda ýa-da uly firmalarda geljek ýyl üçin ammortizasiýanyň summasý meýilnamalaşdyrylýar. Amortizasiýanyň summasý şu aşakdaky formula esasynda kesgitlenýär:(SAF)

$$Saf=S1+S2-S3.$$

S1 – önümizdäki meýilnamalaşdyrylýan ýylyň ýanwar aýynyň 1-i ýagdaýynda esasy serişdeleriň gymmaty.

S2 – geljek ýylda göz önüne tutulýan satyn alynjak we önümçilige ornaşdyryljak esasy serişdeleriň ortaça gymmaty.

S3 – geljek ýylyň dowamynda könelişip önümçilikden çykaryljak esasy serişdeleriň gymmaty.

Şu summalar tapylandan soň hasabat ýylyndaky amortizasiýanyň ortaça normasy tapylyar we ýaňky summa köpeldilýär hem-de geljek ýyl üçin amortizasiýanyň summasy kesgitlenilýär:

$$S2=S_a \cdot A_{\dot{y}} / 12.$$

S_a – satyn alynjak we önümçilige ornaşdyryljak esasy serişdeleriň gymmaty.

$A_{\dot{y}}$ – şol ady tutulan esasy serişdeleriň geljek ýylda önümçilige ornaşdyrylyp hereket etjek aýlarynyň sany.

Önümçilikden çykaryljak esasy fondlaryň ortaça gymmaty şu aşakdaky formula esasynda kesgitlenýär.

$$S3=SK(A_{\dot{y}})/12.$$

SK – könelişen esasy serişdeleriň gymmaty.

$A_{\dot{y}}$ -önümçilik serişdeleriň işlemedik aýlary.

Häzirki wagtda maýa goýum serişdesi hökmünde, her bir kärhana üçin amortizasiýa gaznasynyň summasynyň ähmiýetli inňän yokarydyr. Inflýasiýa netijesinde esasy gaznalaryň ilkişadaky bahasy kemelip galýar. Olaryň şol öňki bahasy häzirki wagtda olaryň hakyky gymmatyny aňlatmaýar. Eger şol könelişen bahadan amortizasiýa hasaplanylssa, onda ol summa maliýe serişdesi hökmünde kemlik ederdi. Şonuň önüni almak üçin Türkmenistanda çaltlandyrylan amortizasiýa rugsat berilýär. Hökümetiň karary esasynda esasy gaznalaryň täze şu günki-hakyky bahasyny kesgitlemek üçin gaýtadan bahalandyryş geçirilýär.

Daşary ýurtlaryň tejribesinde bolsa, esasy serişdeleriň moral taýdan könelişendigidinden ugur alnyp ýokarlandyrylan amortizasiýa normalary ornaşdyrylýar. Ýokarlandyrylan amortizasiýa degişli esasy serişdeleriň sanawyny Türkmenistanyň ykdysadyýet we maliýe ministrligi kesgitleýär.

8.2. Düypli maýa goýumlarynyň çeşmeleri hem-de olary netijeli ulanmak we kämilleşdirmek. Düypli maýa goýumlar-täze önümçilik serişdelerini döretmek, gaýtadan dikeltmek- rekonstruksiýalaşdyrmak we satyn almak üçin goýberilýän pul serişdelerinden durýar. Düypli maýa goýumlaryň çeşmeleri şu aşakdakylardan ybarat:

1. Kärhananyň peýdasy-önümçiligi ösdürmek gaznasy.
2. Amortizasiýa gaznasy.
3. Banklardan alnan uzak möhletli karzlar.

Döwlet kärhanalarynda bolsa döwlet býujetinden göz önüne tutulan serişdeler, aksiýalary – paýnamalary we obligasiýalary ýerleşdirmekden alnan serişdeler, şeýle-de daşary ýurtlaryň maýadarlarynyň goýan goýumlary we beýlekiler. Esasy serişdeler üç hili ýagdaýda döredilip bilinýär.

1.Uzak möhletleýin pul serişdelerini gönükdirmek netijesinde esasy serişdeleri satyn almak.

2.Paýdarlar tarapyndan sermaýa gaznasyna esasy serişdeleriň natural görnüşde tabşyrylmagy netijesinde.

3.Esasy serişdeleriň döwlet tarapyndan mugt berilmegi netijesinde.

Uzak möhletli maýa goýumlarynyň çeşmesi şu aşakdakylardan ybaratdyr.

1.Telekeçileriň öz serişdeleri.

2.Gymmat bahaly kagyzlary ýerleşdirmekden, paý esasynda beýleki taraplaryň serişdelerini çekmeklikden.

3. Ýokarda duran assosiasiýalaryň, konsenrleriň, býujetdäki we býujetden daşary pul toplumlarynyň - gaznalarynyň serişdelerini çekmek bilen.

4. Banklaryň uzak möhletli karz pullary.

5. Daşary ýurt maýadarlarynyň serişdeleri.

6. Döwlet býujetiniň serişdeleri.

Düýpli maýa goýumlaryň esasy çeşmeleriniň biri bank karzlary bolup, olar 2008-nji ýylda öňki ýyl bilen deňeşdireniňde 2,4 esse artdy. 2008-nji ýylda karzlary bermegiň täze ýeňillikli tertibi girizildi. Hormatly Prezidentimiziň 2009-njy ýylyň 15-nji ýanwaryndaky Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde sözlän sözünde belleýşi ýaly, şol karzlary gaýtaryp bermegiň möhletleri – ýyllyk 1 göterim möçberinde, 15 ýyl bolanlygyndan 30 ýyla çenli uzaldyldy. Ilkinji tölegiň möçberi bolsa, öýüň bahasyndan 10 göterime deňdir. Şunda ýaşajýlara esasy bergini 5 ýyldan soň töläp başlamak mümkinçiligi döreýär. Bu karzlar ýurdumyzda ýaşayyş jaý gurluşygynyň ýokary depginler bilen ösmegine şert döreder.

Esasy serişdeleriň hyzmat ediş hem-de girdeiji berýän möhleti bardyr.

Şol hyzmat ediş möhleti esasanam düýpli we gündelik bejergi etmegiň hasabyna saklanylýar. Düýpli bejergi we gündelik bejergi üçin harajatlar önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýarlar. Esasy serişdeleri netijeli ulanmagyň ýollary şundan ybaratdyr. Köp tapgyrlyýyn işi önümçilige ornaşdyrmak, zähmeti ylmy taýdan gurnamaklyk, işçileriň hünärini ýokarlandyrmak. Tehniki progresiň döwründe, esasy serişdeleri, çalt ýagny köp smenalaýyn işi gurnamak netijesinde ulanmaklyk bähbitlidir. Düýpli maýa goýumlarynyň öz - özüni ödeýiş möhleti bardyr we ol şu formula boýunça kesgitlenýär; m.g /maýa goýum taslamanyň gymmatyny paýlamaly, $P = \text{her ýylky alynmaly peýda}$. Bu maýa goýumlar üçin gönükdiriljek serişdeleriň näçe ýyldan öz özüni ödejekligini häsiýetlendirýär, bu näçe çalt bolsa şonça-da gowudyr, ýa-da serişdeler satyn almak üçin maýa goýum bähbitlidir. Esasy serişdeleriň netijeli ulanyşyny ýokarlandyrmak, gerek wagtynda olary düýpli bejeriş işlerini alyp barmak netijesinde gazanylýar. Esasy serişdeleriň aktiw bölegini artdyrmak hem-de onuň düşewintliligini ýokarlandyrmak zerurdyr. Düşewüntlilik - göterim derejede peýdanyň esasy serişdeleriň ortaça gymmatyna gatnaşdyrmaklyk esasynda kesgitlenýär.

Ykdysadyýeti ösdirmegiň ýokary depginleri maýa goýum serişdeleriniň bir sydyrgyn ösdürilmegini we ýurtda maýa goýumlarynyň işjeňliginiň saklanylmagyny talap edýär.

2010-njy ýyla çenli döwür üçin maýa goýum maksatnamasynyň esasy ýörelgeleri:

– ýurdy dünýä hojalygyna birleşdirmek arkaly, onuň ykdysady howpsuzlygyny we garaşsyzlygyny üpjün etmekden;

– kanunçylyk esaslaryny kämilleşdirmek we mundan beýläk-de ösdürmek, hojalygy dolandyryan subýektleriň maýa goýum işlerini güýçlendirmek üçin şertleri döretmekden;

– durmuş-ykdysady ösüşiň ileri tutylýan ugurlaryny we iri maýa goýum taslamalaryň amala aşyrylmagynyň netijelerini hasaba almakdan;

– ilatyň ösüş ýagdaýyny göz önünde tutup, olaryň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmak üçin täze iş orunlary döretmek;

– ilatyň aň-düşünjesini we ylmy mümkinçiligini (bilim, ylym, medeniýet, saglygy goraýys, turizm we ş.m.) ýokarlandyryan ugurlary dowlet tarapyndan goldamakdan ybaratdyr.

Çaklanylýan döwürde maýa goýum serişdeleriniň çeşmeleriniň düzüminde esasy agram kem-kemden kärhanalaryň we guramalaryň hususy serişdeleriniň hasabyna geçer, şunda olaryň maliýe ýagdaýynyň durnukly bolmagyny üpjün etmek üçin aşakdaky çäreler göz önünde tutulýar:

– gaýtaryp bermek we tölegli esaslarda karzy bermegiň hasabyna kärhanalaryň döwlet tarapyndan goldalmagyna kem-kemden we tapgyrlygyň geçmek (gaýtaryp bermesiz býujet maliýeleşdirişi esasy durmuş ugurly obýektler üçin saklanyp galar);

– kärhanalaryň tygşytlaýyş gaznalarynyň serişdelerini artdyrmak, şeýle hem banklardaky ýörite maksatly şýotlarda toplanmaly amortizasiýa serişdelerine indeksasiýa geçirmek;

– gymmat kagyzlary we maliýe bazaryny mundan beýläk-de ösdürmek.

Kärhanalaryň we guramalaryň maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak maksady bilen çaltlandyrylan amortizasiýany girizmek, nyrlaryň durnuklylygyny, milli puluň hümmetini, maliýe we bank ulgamlarynyň durnukly ýagdaýyny üpjün edýän çäreler toplumyny amala aşyrmak göz önünde tutulýar.

Maýa goýum taslamalaryna uzak möhletli karzy bermek boýunça döwlet telekeçilik banklaryny höweslendiriş ýollary işe giriziler, uly düşewüntleri bolan maýa goýum taslamalarynyň durmuşa geçirilmegini üpjün edýän maliýe-senagat toparlaryny döretmek baradaky başlangyçlar goldaw tapar, täze maliýe düzgünlerini tapgyrlygyň döretmek işi başlanýar.

Maliýeleşdirmegiň beýleki çeşmelerini ozaly bilen maýa goýum üçin giňden ulanmak maksady bilen daşary ýurt maýa goýumlaryny we karzlaryny çekmek boýunça çäreler göz önünde tutulýar. Bu işe çekilýän daşary ýurt maýa goýumlarynda orta ululykdaky we uly şäherlerde, erkin ykdysady zolaklarda we ýurdyň serhet ýaka çäklerinde daşary ýurt we ýurdymyzyň telekeçileri bilen bilelikdäki firmalary we kärhanalary döretmegiň hasabyna gös-göni maýa goýumlarynyň paýyny ornaşdyrmak göz önünde tutulýar. Şol bir wagtyň özünde hem ýokary derejeli önümçiliklerde maýa goýmak üçin daşary ýurt karzlaryny çekmek bellenýär. Şolar we karzlar soňra kärhanalaryň girdejisiniň hasabyna üzülmelidir.

Ilatyň pul goýumlaryny maýa işine gönükdirmek, ozaly bilen ýaşaýyş jaýlaryň we hususy kärhanalaryň gurluşygyna gönükdirmek aýratyn möhüm wezipe bolup durýar. Ilatyň girdejileriniň we goýumlarynyň köpelmegi geljekde maýa goýumlarynyň uly çeşmesine öwrülýär. Ilatyň pul goýumlaryny çekmekligi höweslendirmek maksady bilen, olary hümmetsizlenmekden goramak, kiçi telekeçiligi, ýekebara we telekeçiligiň käbir beýleki görnüşlerini çalt ösdürmek syýasaty ýörediler.

2004-nji ýylyň ýanwar – sentýabr aýlarynda Türkmenistanyň ykdysadyetiniň ösüşine jemi 12136 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlary gönükdirildi, bu 2003-nji ýylyň degişli döwründäkisinden 20 göterim ýokarydyr. 2005-nji ýylyň 11 aýynda ol 17 288,7 milliard manada deň boldy we deňeşdirilýän döwürden on bir göterim köpdür.

Düýpli maýa goýumlarynyň esasy maliýeleşdiriş çeşmesi kärhanalaryň we guramalaryň öz serişdeleri bolup durýar. Häzirki wagtda bu ugra daşary ýurt maýadarlarynyň serişdeleri-de giňden çekilýär, mysal üçin, 2008-nji ýylda bu serişdeler 4,8 essä golaý artdy. 2009-njy ýylyň döwlet býujetinde bolsa düýpli maýa goýumlara göz önünde tutulan serişdeler, öňki ýylkydan 37,5 göterim köpdür.

Maliýeleşdirmegiň ähli çeşmeleriniň hasabyna maýa goýumlaryň möçberi 2020-nji ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 17,1 esse köpeler.

Olaryň esasy bölegi ykdysadyýete goýlan serişdelerden çalt peýda alyp bolýan önümçilik bölegine, şeýle hem durmuş ulgamynyň pudaklaryna gönükdiriler.

Ýangyç – energetika toplumyna, oba hojakyk pudaklaryna we onuň önümçilik amatlyklaryna gönükdirilýän maýa goýumlaryň ýokary derejesi saklanyp galar. Ylaýta-da, nebit-gaz toplumlaryny ösdürmek baradaky 2030-njy ýyla çenli kabul edilen maksatnama bu pudaklara gönükdirilmesi maýa goýumlarynyň möçberini artdyrmaklygy zerur edýär.

Maýa goýumlarynyň möhüm çeşmeleri bolup, içerki goýum serişdeleri, ýagny kärhanalaryň toplan serişdeleri, ilatyň tygşytlan serişdeleri we daşary ýurt maýa goýumlary çykyş ederler.

Diňe 2010-njy ýyldan 2020-nji ýyllar aralygyndaky döwürde ähli pudaklaýyn toplumlar boýunça önümçilik maksatly gurluşyklaryň we binalaryň 7,798 müňe golaýy işe giriziler.

Düýpli maýa goýumlaryň möçberi barha artýar. Awaza milli turizm zonasyny, oba ýerlerini abadanlaşdyrmaga, ulag infrastrukturalaryna üns güýçlendi. 2020-nji ýyla çenli döwürde amala aşyrylmagy bellenen çäreleriň ägirt uludygyna we gerimleriniň giňligine garamazdan, olaryň ýerine ýetirilmegi doly mümkindir. Sebäbi, ýetilen sepgitleri, şonuň ýaly-da, Türkmenistanda bar bolan ykdysady, tebigy, ruhy-ahlak we aň-bilim mümkinçiliklerini hasaba almak bilen, hakyky we ölçerilip-dökülen hasaplamalaryň esasynda amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň, maliýäniň esasy wezipesi bu çäreleriň bökdençsiz maliýeleşdirmekden ybaratdyr. 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry - Milli Maksatnama Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ýokary halkara derejesine çykmagy üçin giň mümkinçilikleri döredýär.

9-NJY TEMA. TÄJIRÇILIK BAŞLANGYÇLARDA HEREKET EDÝÄN KÄRHANALARYŇ MALIÝESI

- 1. Kärhana maliýesini emele getirýän pul gatnaşyklary.**
- 2. Kärhanalaryň pul serişdeleri we olaryň paýlanyşy.**

9.1. Kärhana maliýesini emele getirýän pul gatnaşyklary. Kärhanalar diýlende, dürli eýeçilik görnüşlerinde hereket edýän kiçi, orta we uly kärhanalar, firmalar, korporasiýalar, şol sanda dürli pudaklarda hereket edýänler (banklar we beýlekiler) umumylaşdyryp aýdylýar.

Biz kärhanalaryň maliýe serişdelerini, pul toplumlaryny emele getirmek we harçlamak bilen bagly pul gatnaşyklary maliýe degişli bolup durýar diýipdik. Kärhanalar bilen hojalyk guramalaryň arasynda pul gatnaşyklary dürli ýagdaýlarda emele gelip biler. Maliýäniň mazmuny onuň ýerine ýetirýän wezipelerinden (funksiýalaryndan) gelip çykýar. Ol kärhananyň giňelden üznüksiz önümçilik şertlerinde ýüze çykýan pul serişdelerine bolan isleglerini, şol sanda döwletiň önündäki borçlary, beýleki kärhanalardyr banklara, esaslandyryjylardyr (uçreditellerdir) paýdarlara, işçi- gullukçylara bolan borçlaryny berjaý etmek üçin gerek bolan pul serişdelerini-maliýe resursalaryny toplam hem-de olary maksatly ugurlara paýlamakda ýüze çykýan (pul toplumlary görnüşde) we olary ulanmakda emele gelýän pul (maliýe) gatnaşyklarynyň jemidir ýa-da gysgaça aýdanynda, merkezleşdirilmedik tertipde kärhanalar, guramalar üçin zerur bolan pul toplumlaryny döretmekde, paýlamakda we ulanmakda ýüze çykýan pul (ykdysady) gatnaşyklaryň jemidir.

Kärhanada maliýeleşdirmegiň esasyňy düzýän pul gatnaşyklary şeýle ýüze çykýar:

Kärhanalaryň arasynda algy-bergiler hasaplaşylanda.

Kärhanalar we döwlet arasynda: döwlete salgyt tölenende, hem-de pul serişdelerini býujetden alýan halatynda.

Kärhanalar we banklar arasynda banklardan karz pullar alnan halatynda, olar gaýtarlanda hem-de göterim pul tölenende.

Kärhanalar we raýatlar hem-de şol kärhanada işleýän işçi - gullukçylaryň arasynda ýüze çykýan pul gatnaşyklary, kärhanalaryň paýnamalary we obligasiýalary raýatlara satylanda hem-de göterim we paýhaky tölenende.

Kärhanalar bilen daşary ýurtly hem-de ýurdumyzyň içindäki esaslandyryjylar (uçrediteller) bilen bolan gatnaşyklarda we beýlekilerde.

Şu sanalan ykdysady gatnaşyklary kärhana maliýesi dersiniň predmeti bolup durýar we maliýäniň mazmunyny kesgitleýär.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde maliýe gulluklarynyň wezipeleri we olaryň kärhananyň maliýesini gowulandyrmakdaky täsiri uludyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde, ýagny, bäsdeşligiň möwç alan şertlerinde her bir kärhana eýesiniň maksady ýokary derejede peýda gazanmakdadyr. Telekeçiniň maýa goýan serişdesi (kapitaly) peýda getirmese, ol önümçilik bilen meşgullanmaz. Kärhananyň netijeli işlemegine şert döredýän esasy ýagdaýlaryň biri-de onuň maliýe ýagdaýynyň gowulygydyr. Uly kärhanalarda, korporasiýalarda ýörite maliýe işi bilen meşgullanýan bölümler bar. Maliýe gullugynda işleýän adamlara maliýe menejerleri diýip at berilýär. Maliýe gullugynyň esasy wezipesi kärhanany öz wagtynda pul serişdeleri, ýagny maliýe serişdeleri bilen bökdençsiz üpjün etmeklikdir.

Maliýe dolandyryjysy bazar ykdysadyýeti şertlerinde aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Onuň esasy wezipesi maliýe işlerini dogry ýola goýmakdyr. Şeýle bolansoň, maliýe

işlerinde kompýuterleşdirmek giňdeň ulanylýar we ýokary bilimi bolan menejerler işe çekilýär. Häzirki zamanda kärhanalarda maliýe işini göwnejaý gurnamak aýratyn ähmiýetli bolýar. Maliýe işini alyp barýan bölümleriň işini öwrenýän derse maliýe menejmenti diýilýär. Maliýe menejmenti bu öňde goýlan wezipäni hem-de ýokary derejede peýdany almak üçin kärhananyň maliýe hojalyk işinde ýüze çykýan pul akymlary dolandýrmak üçin gerek bolan ulgamlardyr. Maliýe menejmentiniň obýekti hojalyklarda emele gelýän pul dolanşygydyr. Maliýe menejmenti kärhanalaryň maliýe hasabatlaryny öwrenmek netijesinde, onuň maliýe taýdan taktikasyny we baş ugruny işläp düzmekdir. Maliýe gulluklary kärhananyň esasy işiniň ugruna görä, uly-kiçiligine baglylykda möçber taýdan üýtgäp durýar. Täjirçilik başlangyçlarynda hereket edýän dürli eýeçilik görnüşindäki kärhanalaryň maliýesi doly hojalyk hasaplaşygy we öz-özünü maliýeleşdirmek şertlerinde, öz harajatlaryny öz girdejileri bilen doly ýapyp, peýdaly işlemek şertlerinde ýüze çykýar, maliýe gatnaşyklary kärhanalaryň girdejili işlemekligini üpjün etmelidir.

Häzirki şertlerde biziň ýurdumyzda şu aşakdaky eýeçilik görnüşleri bar: döwlet, hususy, bilelikdäki kärhanalar, paýdarlar jemgyýetleri, hojalyk şereketi, hyzmatdaşlyk kärhanalar, kärendiçi hojalyklar we beýlekiler. Ýöne häzirki wagtda ýurdumyzda döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň paýy ýokarydyr. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe, nebitgaz, ulag, tekstil we beýleki pudaklar döwlet eýeçiliginde galýar, bu maksada laýykdyr. Ykdysadyýeti ösen ýurtlarda döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň paýy 15-20%-den geçýän däldir. Döwlet eýeçiligindäki kärhanalarda önümçilik serişdeleri, maliýe serişdeleri döwlet eýeçiligine degişlidir. Döwlet kärhanalarynyň maliýe ýagdaýynyň gowulaşmagyna jogapkärçiligi kärhanalaryň özi çekýär, käte döwlet goldawy-da gerek bolýar.

Ykdysadyýeti ösdürmekdäki ösen ýurtlaryň tejribesinden mälim boluşy ýaly, kiçi we orta telekeçilik bilen meşgullanýan kärhanalaryň ähmiýeti örän ulydyr. Bu kärhanalarda jemi içerki önümiň agdyklaýyn bölegi öndürilýär. Bu kärhanalar bazar ykdysadyýeti, bäsdeşlik (konkurensiýa) şertlerine tiz uýgunlaşgan bolýarlar. Krizis döwründe bular az zyýan çekýärler, olaryň esasy kapitalyny dikeltmek üçin uly serişdeler talap edilmeýär. Mysal üçin, “Dženeral elektrik” ýaly iri kompaniýalaryň krizisler döwründe ýitgileri milliardlarça dollarlardan ybarat bolup, olary dikeltmek üçin wagt we ummasyz serişdeler gerek bolardy. Kiçi kärhanalar bazar isleglerinden ugur alyp, önümçiligi täzeden guramaklygy ullakan serişdesiz, örän çalt amala aşyryp bilýärler. Häzirki zaman ösen tehnologiýa, az sanly adamlar bilen uly ýer tutman, önüm öndürmäge mümkinçilik berip bilýär. Şeýle bolansoň kiçi we orta telekeçiligede amatly şertler döreýär.

Kiçi telekeçilik dürli eýeçilik görnüşlerinde hereket edip bilýärler, emma döwlet tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi goldamak baradaky kanunda goldaw edilmäge degişli däl kärhanalaryň sanawy-da bardyr. Mysal üçin döwlet kärhanalary, daşary ýurt maýa goýumlary bolan kärhanalar, bank, ätiýaçlandyryş işlerini, şeýle hem humarly oýunlar we pully oýunlar (humarly oýun işi) bilen baglanşykly işleri amala aşyrýan kärhanalar oňa degişli däldir. Beýleki pudaklarda, ýagny senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän, kiçi we orta telekeçilik bilen meşgullanýan kärhanalara döwlet tarapyndan goldaw berilýär. Kanunda göz önünde tutulan esasy wezipeleri kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň döwlet tarapyndan goldamagyň netijeli guralyny döretmek, telekeçiligiň ösdürilmeginiň höweslendirilmegi, Watanymyzyň haryt öndürilijiliginiň bäsleşige (konkurensiýa) ukyplylygynyň ýokarlandyrylmagy, ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde, olaryň mümkinçilikleriniň doly möçberde ulanylmagy üçin amatly maliýe, maýa goýum, maddy tehniki we beýleki şertleri döretmeklikdir.

Ýurdumyzda hususy eýeçiligi ösdürmeklige aýratyn üns berilýär. “Salgytlar hakynda” Türkmenistanyň bitewi kanunynda “Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin” (öz işini Türkmenistanyň “Uglewodorod serişdeleri hakyndaky” Kanunyna laýyklykda amala aşyran taraplardan başga) girdeji salgydynyň derejesi 2 göterim möçberinde kesgitlenilýär (172 madda). Bu kärhanalar goşulan baha üçin salgytdan, emläk salgydyndan, peýda salynýan salgytdan boşadylandyr. Aslyýetinde, hususy eýeçilikdäki kärhanalaryň aglabasy kiçi kärhanalar uly orun tutýarlar. Bu ýeňillikler şu sektoryň uly depginler bilen ösmegine getirdi. Şonuň ýaly-da şahsy telekeçilik bilen meşgullanýan taraplarada salgytlardan ýeňillikler berildi. Mysal üçin salgyt salmaklygyň ýönekeýleşdirilen ulgamy bellenen telekeçilik işinden alnan girdeji salgydynyň möçberi umumy girdejiniň 2 göterimi möçberinde belleniildi (200 madda). Bu bolsa hususy telekeçiligiň mundan beýläk-de ösmegine şert dörettdi.

Galkynyş döwründe biziň ýurdumyzda kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamaklyga üns güýçlendi. Bu barada 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda ýörite kanun kabul edilip, bu kanun kiçi we orta telekeçiligiň mundan beýläk-de ýokary depginler bilen ösmegine şert döreder. Kanun esasynda kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri şulardyr:

a) Senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriň sanawy boýunça ortaça sany 15 adama çenli, beýleki pudaklarda 10 adamdan köp bolmadyk mikrokärhanalara;

b) Senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriň sanaw boýunça ortaça sany 50 adama çenli, beýleki pudaklarda 25 adama çenli bolan kiçi kärhanalara;

ç) Senagatda, elektroenergetikada, gurluşykda, gaz we suw üpjünçiliginde işleýän işgärleriň sanaw boýunça ortaça sany 200 adama çenli, beýleki pudaklarda 100 adama çenli bolan orta kärhanalara;

d) İşleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 5 adamdan geçmeýän, ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslara – hususy telekeçilere.

Kiçi we orta telekeçilere döwlet tarapyndan goldamagyň esasy ýörelgeleri we görnüşleri şulardyr:

1) Kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň ileri tutulmagy.

2) Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň toplumlaýynlygy, aýanlygy, açyklygy.

3) Kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri üçin döwlet goldawynyň elýeterliligi.

4) Telekeçilik işiniň erkinligine, şeýle hem kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň eýeçilik hukugynyň goralmagyna kepillikleriň berilmegi.

Hökümet tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek üçin ýörite döwlet maksatnamasy işlenilip düzülýär. Şu maksatnamalary ýerine ýetirmek üçin býujetden serişdeler göz önünde tutulýar, bu kärhanalary bellige alyş ýygymynyň (döwlet pajynyň) ýeňillikli möçberi belleniýär.

Kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine ýeňillikli şertlerde hyzmatlary edýän maliýe-karz edaralaryna ätiýaçlandyryş we beýleki guramalara öwezini doluş tölegleri belleniýär. Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamagyň esasy ugurlary şulardyr:

1) Kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek üçin amatly şertleriň döredilmegi, şol sanda olara maliýe we maddy-tehniki serişdeleriň berilmegi.

2) Olara hukuk, ykdysady we gaýry maglumatlaryň, ylmy-tehniki işläp taýýarlamalaryň we tehnologiýalaryň elýeterliligini üpjün etmek.

3) Kiçi we orta telekeçiligiň subýektleri tarapyndan durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet maksatnamalaryny durmuşa geçirmäge gönükdirilýän maýa goýumlaryň

höweslendirilmegini, täze iş orunlarynyň döredilmegi we ilatyň girdejileriniň ýokarlandyrylmagy we beýleki bir topar guramalar göz önünde tutulandyr.

Kanunda kiçi we orta kärhanalara maliýe goldawyny bermeklige niýetlenen bir topar çäreler göz önünde tutulypdyr. Kiçi we orta kärhanalary maliýeleşdirmek öz hususy we karz serişdelerinden ybarat bolsa, häzir Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň serişdeleriniň, täjirçilik banklarynyň, özara karzlaşdyryş jemgyýetleriniň, karzlaşdyryş birleşmeleriniň, mikro maliýe guramalarynyň karzlarynyň, zaýom serişdeleriniň we beýleki çeşmeleriniň hasabyna amala aşyrylýar.

Kiçi we orta telekeçiligini maliýeleşdirmekde býujet serişdeleri şu aşakdaky çeşmelerden emele gelýär:

Hususlaşdyrmakdan, kärendeden, döwlet emlägine ygtyýarlyk edilmeginiň başga görnüşlerinden gelýän girdejilerden. Şu kiçi we orta telekeçi kärhanalarynyň töleýän döwlet paçalarynyň we ýygymlarynyň hasabyna.

Bu kärhanalar ýeňillikli bank karzlaryndan peýdalanylýan bilerler. Şonuň ýaly-da täze iş ýerleriniň döredilmegine, ilatyň girdejileriniň artmagyna, býujetiň ösmegine, welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň ösmegine, importyň ornuny tutýan, eksporta niýetlenen önümleriň öndürilmegine niýetlenen, täze we ekologiýa taýdan howpsuz tehnologiýalaryň we innowasiýalaryň ornaşdyrylmagyna niýetlenen, hyzmatlar ulgamynyň ösdürilmegine ýardam edýän maýa goýum taslamalarynyň serişdeleriniň bir bölegi möhüm çeşme bolup biler.

Telekeçilik işini ösdürmegiň ýörite maksatnamasynda göz önünde tutulan, hususan-da täzeden başlaýan, şol sanda öz işini oba ýerinde amala aşyran hususy telekeçiler, ilatyň durmuş goldawyna has mätäç gatlaklar üçin niýetlenen serişdeler çeşme bolup bilerler. Kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerine ýeňillikli şertlerde hyzmatlary edýän banklara döwlet kepilliklerini, şeýle hem maliýe-karz edaralaryna, ätiýaçlandyryş we beýleki guramalaryna öwezini doluş tölegleriniň berilmegi üçin ulanylyp biliner.

Kanunda ýerlerde kiçi we orta telekeçiligi ösdürmäge aýratyn üns berilýär, ylaýta-da bu işe ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, welaýat toparlarynyň giňden çekilmegi göz önünde tutulýar. Gümrük ýeňillikleri giňden ulanylýar. Döwlet şu görnüşdäki kärhanalaryň öndüren önümlerini satyn almagada gatnaşar.

Döwlet tarapyndan bu kärhanalaryň hukuklaryny goramaga aýratyn üns berilýär. Mysal üçin, olaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini çäklendirýän namalary kabul etmek we (ýa-da) hereketleri amala aşyrmak gadagandyr.

Bahalaryň (tarifleriň) ynsapsyz bäsdeşlige getirýän ýokarlanmagyna ýa-da öňki derejesinde saklanyp galmagyna niýetlenen namalary kabul etmek-de gadagandyr.

Monopoliýa garşy işler alyp barmak bilen bäsdeşligiň ösdürilmegine-de giň ýol açylmalydyr. Mysal üçin, bazaryň çäk ýörelgesi boýunça satylyş ýa-da satyn alyş möçberi boýunça, satylýan harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) görnüşleri boýunça ýa satyjylaryň ýa-da alyjylaryň (sargytçylaryň) toparlary boýunça bölünmegi-de gadagandyr.

Kiçi we orta telekeçileriniň harytlarynyň (işleriniň, hyzmatlarynyň) bazara çykarylmalygynyň çäklendirilmegine ýa-da olaryň bazara goýberilmezligine kanun boýunça ýol berilmeli däl.

Köp sanly barlaglar, olaryň işine esassyz gatyşmalar, býurokratik çäklendirmeler bu kärhanalaryň işine dünýä tejribesinden belli boluşy ýaly päsgelçilik berip bilerler. Şu zatlary göz önünde tutup, kiçi we orta telekeçiligiň subýektleriniň maliýe-hojalyk işiniň barlagy döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary tarapyndan üç ýylda bir gezekden ýygý bolmazdan geçirilýär.

Bu kanunda göz önünde tutulan çäreleriň amala aşyrylmagy kiçi we orta kärhanalaryň mundan beýläkde ösmegine itergi bolar.

9.2. Kärhanalaryň pul serişdeleri we olaryň paýlanyşy.

2000-nji ýylyň iýun aýynyň 15-ne kärhanalar barada täzeden Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Şol kanuna laýyklykda kärhanalaryň hukuk-guramaçylyk görnüşü kesgitlendi. Döwlet kärhanalaryň sermaýasy Türkmenistanyň Ministirler Kabineti tarapyndan belenilýär. Olar döwlet serişdeleriniň hasabyna döredilýär, ýa-da döwlet eýeçiligine geçirilýän kärhanalar hökmünde hereket edýärler, şol kärhanalar berkidilen emlägini, önümlerini kesgitläp, nyrlaryny hem-de ýolbaşçylaryny belläp bilýär. Olar öz işlerini hojalyk hasaplaşygy we öz-öziňi maliýeşdirmek şertinde alyp barýar. Ýekebara kärhanalar bir şahsy tarapa, ýeke eýä degişlidir. Şol eýe-de onuň maliýe işine jogap berýär. Onuň sermaýasy öz hasabyna döredilip, 25 minimal zahmet hakyndan az bolmaly däl. hyzmatdaşlyk kärhanalaryňky agzalarynyň serişdeleriniň hasabyna döredilýär, sermaýasy 50 sany minimal aýlykdan az bolmaly däl. Onuň agzalary öz paý goýumlarynyň ululygyna görä arkalaşykly maliýe jogapkärçiligini çekýärler. Jemgyýetçilik başlangyçlary esasynda döredilen kärhanalar jemgyýetçilik birleşikleri, dini guramalaryň, haýyr–sahawat gaznalaryň hasabyna döredilýär. Bu guramalar maliýe jogapkärçiligini çekýärler. Olaryň sermaýasy 100 minimal zähmet hakyndan az bolmaly däl. Hojalyk şereketi 2 ýa-da ondan köp şahsy ýa-da edara görnüşleri taraplaryndan paý goýumlary esasynda birleşmegi netijesinde şertnama düzülip döredilýär. Olaryň sermaýasy 100 minimal aýlykdan az bolmaly däl. Hojalyk şereket-leriniň maliýe borçnamalaryna şony döreden taraplar jogap berýärler we ş.m. Ynha, görşümüz ýaly, eýeçiligiň görnüşleri kärhananyň maliýesine öz täsirini ýetirip biler.

Önümi satmakdan gelen pul girdejisi täjirçilik başlangyçlarynda hereket edýän kärhanalaryň esasy maliýe görkezijileriniň biri bolup hyzmat edýär. Önümi satmakdan alnan pul girdejisi kärhananyň maliýe serişdeleriniň esasy çeşmesidir. Haryt dolanşygy döwründe öndürilen önüm satylsa, onda oňa her bir kärhanada çekilen harajatlar we zähmet jemgyýet tarapyndan kabul edilýär. Eger önüm satylmasa, onda oňa edilen harajatlar biderek bolup durýar. Kärhananyň eýesiniň pul harajatlary yzyna gaýdyp gelmeýär. Şeýle kärhanalar batyp galýarlar. Kärhananyň maliýe gullugynyň esasy wezipesi öndürilen önümi satmaklygy ýola goýup, satylan önümlerden alynmaly pul serişdeleriň wagtly-wagtynda kärhananyň hasabyna gelmegini üpjün etmekdir. Öndürilen önümler satylmasa, onda kärhanada diňe bir üzüksiz önümçilik üpjün edilmän, ýönekeý üzüksiz önümçilik hem mümkin däl.

A) Öndürilen önümleri satan halatynda pul serişdeleriň kärhananyň hasaplaşyk hasabyna (şýotyna) gelenine we gelmänligine baglylykda, ýagny önüm ýerleşdirmekden gelen pul girdeji görkeziji hökmünde puluň gelen-gelmänligine bagly bolmazdan hasaba alynýar. Mysal üçin, bir çäryekde kärhana 600 mln. manatlyk önüm satypdyr. Emma kärhananyň hasaplaşyk şýotyna 50 mln. manat pul gelipdir. Birinji usul (metodika) esasynda 600 mln.manatdan önümiň özünie düşýän 400 mln. manat gymmatyny aýryp, 200 mln. manat peýda hasabatda görkezilýär.

B) Önümi ýerleşmekden gelen pul girdejisi hökmünde önümi satmakdan gelen hakyky pul girdejisi hasaba alynýar. Şeýle bolansoň 600 mln. manat däl-de, 50 mln. manat girdeji hökmünde kabul edilýär. Önümçilik harajatlainy we önüminiň özüne düşýän gymmaty 50 mln. ýüzünden alynýar. Her bir kärhana ýylyň başynda şu usulyň (metodikaň) haýsynyň ulanyljakdygy barada karar kabul edýär. Häzir salgyt binýady hökmünde puluň gelen-gelmänligine bagly bolman, satylan önümiň gymmaty kabul edilýär. Önümçilikden gelýän

pul girdejileri kärhanynyň esasy maliýe ýagdaýyna täsir edýän faktordyr. Öndürilen önümler içki we dasky bazarda, bölek-satuw ýa-da lomaý baha esasynda satylýar. Hasaplaşyk esasan iki hili nagt we nagt däl görnüşde, (formada) alnyp barylýar.

Nagt dal görnüşdäki (formadaky) hasaplaşyk telekeçilik banklarynyň üstünden geçýär.

Nagt hasaplaşyklar kärhananyň kassa apparatlarynyň üstünden geçýär.

Nagt däl hasaplaşyklar nagt pullaryň dolanşykda hereket etmegini kemeldýär. Bu bolsa pul çykarmak üçin edilýän harajatlaryň tygşytlanmagyna getirýär. Şonuň üçin biziň döwletimiz nagt däl pul hasaplaşygy önümçilige ornaşdyrmagyň tarapdarydyr. Önümi ýerleşdirmekden gelen pul girdejiniň düzümi şulardan ybaratdyr:

1) Önüm öndürmekden we satmakdan gelen pul girdejisi.

2) Her hili edilen işlerden we hyzmatlardan gelen pul girdejisi.

3) Eksportdan gelen walýutalar, ýöne pul girdejisi hökmündäki görkeziji walýutada däl-de, manatda hasaba alnýar. Şol walýutalaryň gelen günündäki merkezi bankyň hümmeti boýunça manada geçirilýär. Meselem, 10 muň dollar, girdeji bolsa, $2,85 \times 28500$ manat hasaba alnýar.

4) Tomaşa jaýlaryndan hem-de beýleki işlerden gelen pul girdejileri.

Önüm satmakdan gelen pul girdejileriniň düzüminde tölegiň üstüne goşulan baha üçin salgyt we goşmaça tölegler (aksizler), resurslary peýdalanýandygy üçin tölegler gytaklaýyn salgyt hökmünde goşulyp bilner, ýokarky ikisi önüm satmakdan gelen pul girdejiden peýda kesgitlenen halaty aýrylýar. Bu salgytlar ýörite salgyt we salgyt salmaklyk dersinde okadylýanlygy üçin, olar barada aýratyn durup geçmeýäris.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde bazaryň islegini göz önüne tutup önüm öndürmek yzygiderli ýokarlandyrylýar. Telekeçi eger bazar göterse ýa-da bazaryň islegi bolsa, önümçiligi ýokarlandyrmak üçin pul serişdelerini (kapitaly) gaýgyрмаýar. Her bir telekeçi ilki bilen bazary öwreniş (marketing) ylmynyň esasynda bazaryň islegini (konýunkturasyny) öwrenýär we diňe şondan soň önümçiligi ýola goýýar. Bazary öwrenmeklik (marketingiň) esasynda öndürjilik önümiň hili, oňa çykaryljak harajatlar, mahabatlandyrmagyň şertleri, bazar islegi, mümkin bolaýjak alyjylaryň sany, alyjynyň aradaşlygy öwrenilýär. Önümi satmakdan gelen pul girdejilerini artdyrmagyň ýollary esasan şulardan ybarat:

1. Bazaryň islegini bazar öwrenmeklik (marketing) esasynda öwrenmek we şonuň esasynda önümçiligi ýola goýmak, şol sanda daşarky bazaryň islegini hasaba alyp.

2. Ýokary hilli önüm öndürmeklik.

3. Önümçilige ýokary öndürjilikli tehnika we tehnologiýany, zähmetiň ylmy taýdan guralaşyny ornaşdyrmak.

4. Önümi satyn alýan firmanyň maliýe ýagdaýy, ýagny hasaplaşyk (sçýotynda) hasabynda puluň barlygy ýa-da ýoklugy.

5. Alyjylaryň golaý ýa-da daşlygy, şuna baglykda ulag, aragatnaşyk serişdeleriň hereketi.

6. Mahabatlandyрма (reklama) işleriniň ýola goýluşy we beýlekiler.

Her bir kärhanada öndürilen önümler ýurdumyzyň jemi içerki önümini düzýär. Jemi içerki önümden arassa maddy harajatlary aýyrsaň, aratapawudy milli girdeji bolýar. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde diňe bir ýylyň dowamynda öndürilen önümler satylan, onuň düzümine geçen ýyldan galan önümler-de goşulýar. Şonuň ýaly-da şu ýylda öndürilen önümleriň belli bir möçberi satylan, indiki ýyla geçýär. Şonuň üçin her bir kärhanada öndürilen önümleriň gymmatyna ýylyň başyndaky galan önümler-de goşulýar; Şol önümleri doly satyp bolsa, onda pul girdejileri artdyryp bolýar.

Telekeçi dürli çeşmelerden, hatda öz maýa toplaýyş serişdelerini ulanyp, bankdan karz pullary alyp, ýa-da gymmat bahaly kagyzlary çykaryp we ýerleşdirip serişde toplaýar we önümçiligi ösdürmäge gönükdirýär. Netijede, ýurdumyza gelýän milli girdeji ýokarlanýar. Býujete tölegler barada doly durlup geçilmedi, çünki olar ýörite, salgyt we salgyt salmaklyk sapagynda öwrenilýär.

Döwlet kärhanalarynda, şonuň ýaly-da firmalarda geljek ýyl üçin satylmaly önümleriň gymmaty meýilnama esasynda kesgitlenilýär. Çünki geljek ýyl üçin peýdanyň möçberni kesgitlemek zerurlygy ýüze çykýar. Peýdanyň belli bir bölegini döwlet býujetine geçirmeli bolansoň býujetiň girdeýjilerine önünden kesgitlemek zerur. Beýleki eýeçilik görnüşindäki kärhanalarda bolsa geljek ýyllar üçin öndürmeli önümleriň taslamasy düzülýär. Önümi ýerleşdirmekden gelen pul girdeýjileriň möçberi balans metody esasynda kesgitlenilýär, ýagny ilki bilen öndürmeli önümleriň görnüşleri (assortimenti) belli edilýär. Bir ýylda çykarylmalý önümleriň möçberine *harytlyk önümleri* diýilýär.

Önümi ýerleşdirmekden gelen pul girdejisi şu aşakdaky ýaly paýlanylýar (3-nji şekile seret):

- A) Çig mal we materiýallar goruny (zapasyňy) döretmek üçin edilýän harajatlar;
- B) Býujete geçirmeli bergiler üçin;
- C) Banklardan alnan karz pullary üzmek üçin;
- D) Zähmet hakyny tölemek üçin;
- E) Durmuş-medeni çäreleri maliýeleşdirmek üçin;
- F) Düýpli maýa goýumlary maliýeleşdirmek üçin;
- G) Başga edaralara bolan bergileri hasaplaşmak üçin we ş. m.

*Şekil 3

Kärhanalarda pul girdejisiniň paýlanyşy			Kärhananyň önümi ýerleşdirmekden, hyzmatlardan, işlerden alan pul girdeji
Maddy harajatlar (çig mal we materiallar, kömekçi materiallar, ýarym fabrikatlar, komplektlemek üçin materiallar, ýangyç, elektrik energiýa, amortizasiýa, organiki we mineral dökünler, tohum, iým, ot we beýleki harajatlar)		Jemi girdeji	
Esasy we goşmaça zähmet haky, pensiýa we durmuş üpjünçilik üçin aýrymlar			
PEÝDA			
Peýdadadan alynýan salgyt, emläk üçin salgyt, Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, goşulan baha üçin salgyt, gümrük paçlary we beýleki tölegler. Banklardan alynýan uzak möhletli karzy we onuň göterimini tölemäge			
Goşmaça tölegler (aksizler), ýerli ýygymlar, ygtyýarnamalar üçin tölegler we ş.m.		Pul-maýa toplumlary	

Netijede, pul girdejileri diňe bir döwlet býujetiniň däi-de, kärhananyň hut öz maliýe serişdeleriniň çeşmesi bolup durýar, ýagny, ol möhüm maliýe görkezijisidir. Önümi ýerleşdirmekden gelen pul girdejisiniň geljek ýyl üçin meýilnamasy balans usulyny ulanyp hasaplanylýar we barlanýar (Kärhana maliýesi baradaky okuw gollanmasyna seret).

10-NJY TEMA. TÄJIRÇILIK BAŞLANGYÇLARYNDA HEREKET ETMEÝÄN EDARALARYŇ WE GURAMALARYŇ MALIÝESI

- 1. Täjirçilik däl işini amala aşyrýan edaralaryň we guramalaryň maliýe serişdeleriniň düzümi (býujet edaralary).**
- 2. Täjirçilik däl işini amala aşyrýan edaralaryň we guramalaryň çykdaýjylaryny meýilnamalaşdyrmak.**

10.1. Täjirçilik däl işini amala aşyrýan edaralaryň we guramalaryň maliýe serişdeleriniň düzümi (býujet edaralary). Täjirçilik bilen meşgulanmaýan edaradyr guramalaryň aglabasynyň öz girdeji çeşmeleri bolmaýar, olar köplenç býujetden maliýeleşdirilýär. Olara dolandyryş-häkimiýet edaralary, saglygy goraýyş, bilim, durmuş üpjünçiligini amala aşyrýan edaralar, goranmak we ş.m. girýärler. Mundan başga, öz agzalarynyň hasabyna işini alyp barýan dini guramalar, ýaşlar guramasy, kärdeşler arkalyşygy, partiýa we ş.m. guramalar bar. Bularyň esasy maliýe çeşmesi agzalarynyň tölegleri (wnoslary), haýyr-sahabat işlerinden gelýän serişdeler we ş.m.

Býujet edaralarynyň içinde öz serişdelileri barlary-da bar. Mysal üçin, hassahanalar we diagnostiki-anyklaýyş merkezler, gospitallar; bular tölegli hyzmatlar edýärler, sol serişdeler käbirleriniň esasy maliýe serişdesi bolsa-da, başgalarynyň goşmaça maliýe serişdesi bolup durýarlar.

Mysal üçin, saglyk öýlerinde bir topar hyzmatlar töleglidir. Emma, bu tölegler esasy maliýe çeşmesi däldir. Çagalar edaralarynda býujet çeşmelerinden basga-da, ata-eneleriniň töleýän tölegleri bardyr.

Bilim edaralarynyň: ýokary mekdepleriň, hatda ýörite orta bilim berýän liseýleriň töleg esasda öz maliýe serişdelerini emele getirýänleri bar. Mysal üçin, Halkara türkmen-türk uniwersiteti; Bank kolleji we ş.m. Býujetden doly maliýeleşdirilýän Türkmen halk hojalyk institutynyň ýanynda hojalyk hasaplaşygynda işleýän, S.A.Nyýazow adyndaky Türkmen oba hojalyk uniwersitetiniň düzüminde tölegli kurslar bar. Olar goşmaça maliýe serişdelerini emele getirýärler. Mundan başga-da, haýyr-sahawat işlerinden, tejribe meýdançasyndan gelýän girdejileri bar.

10.2. Täjirçilik däl işini amala aşyrýan edaralaryň we guramalaryň çykdaýjylaryny meýilnamalaşdyrmak. Býujetden maliýeleşdirilýän edaralar, esasan, öňünden düzülen we tassyklanylýan (smeta) hasap esasynda maliýeleşdirilýärler.

Bilim we saglygy goraýyş ýaly giň köpçülik üçin edilýän hyzmatlar biziň ýurdumyzda mugtdur. Bu çäreler üçin býujetden ummasyz köp serişdeler göz önünde tutulýar. Mysal üçin, 2004-nji ýylyň döwlet býujetinde şu maksatlar üçin aşakdaky serişdeler göz önünde tutuldy: ilyaty mugt gaz, suw, elektrik energiýasy we duz bilen üpjün etmek üçin 1526148 million manat göz önünde tutuldy. Bular ýylyň-ýyly artýar.

Býujet düzülende şolaryň ýokarky guramalary bolan ministrliklere (smetanyň) hasabyň taslamasyny ýerlerdäki bölümleri berýärler. Ministrlik jemläp, hökümete teklipl edýär. Býujet tassyklanansoň, hakyky goýberilen serişdeleriň hasabyna şol ýyl üçin täze hasap (smeta) düzülýär. Olaryň döwlet ähmiýetindäkileri Merkezi býujetiň hasabyna, ýerlileri ýerli býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär.

Hasapda maliýe serişdeleriň çeşmeleri, harajatlarynyň görnüşleri görkezilýär, hasaby (smetany) ýokary guramalary tassyklaýarlar. Maliýeleşdirmek goýberilen serişdeleriň hakyky harçlanyşyna görä amala aşyrylýar. Gözegçilik ýerlerdäki gaznaçylyk bölümleri tarapyndan amala aşyrylýar. Olar serişdeleriň harçlanyşy barasynda ýokary maliýe bölümüne hasabat berip durýarlar.

Täjirçilik bilen meşgullanmaýan edara we guramalarda düýpli maýa goýumlar, esasan, Türkmenistanyň döwlet býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär, bulara býujet edaralary diýilýär. Döwlet býujetiniň taslamasynda geljek ýyllar üçin şu maksatlarda göz önünde tutulan serişdeler öz beýanyny tapýar, onda gurluşygyň möçberi, ýeri, gurluşyk-gurnama işleri we beýleki maglumatlar görkezilýär.

Tablisa №15

Gurluşygyň maliýeleşdirilişi (şertli maglumatlar esasynda)

mln.manat

Gurluşygyň atlandyrylyşy, ýeri, ölçeg birligi	Maliýeleşdirileni				
	Umumy	Şol sanda:			
		Açylan karzlar	Durmuş ykdys. ätiýaç. gaznasy	Hasap-töleniş resminamalary	Geçirilen resminam. enjamlary
A	9	10	11	12	13
Prezident Nyýazow ad.etr.	5640,0	4700,0	940,0	0,0	0,0
Umumy möçberinden:					
Gurluşyk-gurnama işleri	1153,0	960,8	192,2	0,0	0,0

Tablisadan görnüşi ýaly, düýpli maýa goýumlaryna gönükdirilen serişdeleriň harçlanyşy barada-da maglumatlar görkezilýär.

Serişdeler meýilnamalaşdyrylanda, geçen ýyllardaky serişdeleriň harçlanylyşyna-da üns berilýär, bu bolsa geljek ýyl üçin çykdajylarynyň möçberiniň anyk kesgitlenmegine mümkinçilik berýär.

Tablisa №16

Medeniýet öýüniň 2009-njy ýyl üçin çykdajylary

H A S A B Y

Hojalygyň ady:						
Salgysy						
Bölüm: 008						
Paragrf: 23						
Ölçeg birligi: mln.manat						
Maddalaryň atlary	Maddalaryň we kiçi maddalaryň belgileri	Şol sanda çäryekler boýunça				
		Hemmesi	I	II	III	IV
Raýat gullukçylaryň esasy zähmet haky (zähmet hakyna goşmaçalar bilen birlikde)	11/111	72,0	18	18	18	18

Zähmet haky gorunda döwlet ätiýaçlandyrmasy üçin hökmany geçirmeler. İşleýän, pensiýa alýanlara pensiýalary tölemek Ýarawsyzlyk kagyzlary boýunça töl. tölegler	11/121	14,4	3,6	3,6	3,6	3,6
Konselýariýa esbaplary, materiallary we gündelik hojalygy üçin esbaplar	13/131	10	2,5	2,5	2,5	2,5
Enjamlary we inwentarlar satyn almak.	13/134	4	1	1	1	1
Beýleki üpjünçilik zatlary we sarp edilýän materiallary satyn almak	13/136					
Iş saparynyň çykdajylary	14/141	4	1	1	1	1
Ulag hyzmatlarynyň tölegleri	15/151					
Ulag serişdesi üçin kärende tölegi	15/154					
Ýurduň içindäki aragatnaşyk hyzmatlary	16/161					
Poçta çykdajylary	16/163	2	0,5	0,5	0,5	0,5
Radio üçin tölegler we beýlekiler	16/164					
Jemagat tölegleri: Suw, gaz, El.energiýa, ýylylyk	17/171 17/174 17/176					
Beýleki jemagat hyzmatlaryna.	17/173					
Dikeldiş işleri üçin tölegler: Binanyň we jaýlaryň ýeňil abatlaýyş işleri üçin tölegler	18/182	16	4	4	4	4
Enjamlary we esbaplary abatlaýyş işleri üçin tölegler	18/183					
Gaýry gündelik çykdajylary.	18/184					
Desgalaryň düýpli abatlaýyş işleri üçin çykdajylary	42/422					
Mart aýynyň 8-ine Türkmenistanyň Prezidentiniň pul sowgady	1337	0,2	0,2			
Jemi:		122,6	30,7	30,6	30,6	30,6

ÇYKGYT

1. Министерство финансов СССР // Государственный бюджет СССР. – М., 1988. 15 стр.
2. Народное хозяйство СССР в 1988. С. 340-342.
3. Министерство финансов СССР // Государственный бюджет СССР. – М., 1988. С. 20.
4. Şol ýerde, 143 s.
5. Министерство финансов СССР // Государственный бюджет СССР. – М., 1988, С 145 s.
6. Госкомстат СССР. Народное хозяйство СССР. – М., 1988. С. 81, 378.
7. Şol ýerde, 198 s.
8. Şol ýerde, 29 s.
9. Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasynyň 1976-njy ýyl üçin Döwlet býujeti. – Aşgabat: Maliýe ministrligi, 1975.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. 2-ое изд-е. Т. 46. С. 464. часть I
11. Финансы Социалистических государств / под. ред. Проф. Э.А. Вознесенского. – М.: Финансы и статистика, 1982. С. 283.
12. Şol ýerde, 285 s.
13. Şol ýerde, 286 s.
14. Şol ýerde, 286 s.

E D E B I Ý A T

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr-Aşgabat, “Ylym neşirýaty”, 2007 ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyny. Türkmen döwlet neşirýat gullugy Aşgabat, 2007 ý.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy. Türkmen döwlet neşirýat gullugy-Aşgabat, 2007 ý.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Türkmen döwlet neşirýat gullugy-Aşgabat, 2007 ý.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary”.-Aşgabat, 2007 ý.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Ösüşiň täze belentliklerine tarap” Saýlanan eserler. I – II, Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008 – 2009 ý.ý.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat, 2010 ý.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşullarynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi. „Mugallymlar“ gazeti, 2010-njy ýylyň 17-nji maýy.
9. „Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 2009-njy ýylyň 15-nji awgusty.
10. Türkmenistanyň Konstitusiyasy-Aşgabat, 2009 ý.
11. Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy-Aşgabat, 2007ý.
12. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 2000-nji ýyl, iýun “Altyn asyryň ykdysadyýeti” žurnaly, 2000-nji ýyl, awgust aýy.
13. “Ätiýaçlandyryş hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 26-njy iýun 1992 ý, №725-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygyny-Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1995 ý.
14. Halow N.H. we başg. Kärhana maliýesi. – A., 2001.
15. Агаджанов С.Т. Государства селджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М., 1991.
16. Halow N.H. Sosializmde haryt-pul gatnaşyklary we maliýe. – Aşgabat: Ylym, 1990.
17. Halow N.H. Maliýe işi ykdysady kategoriýadyr //Maliýe habarlary. 2-3.1995.
18. Eýeberdiýew G.E., Halow N.H. we başg. Türkmenistanyň maliýe ulgamy. Okuw gollanma. – A., 2001.
19. Halow N.H. Garaşsyz hem Bitarap Türkmenistanyň maliýe ulgamynyň emele gelmegi // „Türkmenistanda ylym we tehnika” № 3. 2001.
20. Halow N.H., Çarygeldiýew Ý.Ç., Eýeberdiýew G.E. Salgytlar we salgytlaryň salynyşy. Okuw gollanma. – Aşgabat, 2001.
21. Halow N.H. Bazar ykdysadyýetiniň özeni // “Türkmenistan” gazýeti 2004, 29 ýanwar.
22. Halow N.H. we başg. Türkmeniň ykdysady gudraty // “Türkmenistan” gazýeti 2004. 27 maý.
23. Halow N.H. Maliýäniň ýerine ýetirýän wezipesi //Altyn asyryň ykdysadyýeti. 2004. №7.

24. Halow N.H. Gaznam galňap galkynýan // “Garagum” № 6. 2004.
25. Halow N.H. Ätiýaçlandyryşy kämilleşdirmek / Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministrligi. 2005.
26. Halow N.H. we Mämmedow D.T. Ätiýaçlandyryş: kämilleşmegiň ýolunda// „Diýar” №6. 2009.
27. Mämmedow D.T. Maliýe seljermesiniň ähmiýeti ýa-da edara-kärhanalaryň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmak meseleleri // „Nesil” gazýeti 2009. 26 fewral.
28. Mämmedow D.T. Kärhanalaryň maliýe ýagdaýyna seljerme geçirmegiň ähmiýeti // „Biznes reklama” gazýeti 2009. 14 mart.
29. Halow N.H. we Öserow B.S. Garaşsyzlyk ýyllarynda ätiýaçlandyryş ulgamynyň ösmegi we kämilleşmegi // “Türkmenistanda ylym we tehnika” № 2. 2005.
30. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве великих селджуков. – Ашхабад: Ýlym, 1977.
31. Halow N.H. Seljuklar döwletiniň maliýesi // Bülten-pres türkmen-türk uniwersiteti. – Aşgabat, 2003. maý aýy.
32. Halow N.H. Salgytlaryň kämilleşdirilmegi // “Türkmenistanda ylym we tehnika” № 4. 2005.
33. Halow N.H. Türkmenistanyň döwlet býujeti we onuň milli manadymyzyň berkitmekdäki ähmiýeti / Türkmenistan. 1.11.2003.
34. Halow N.H. Maliýäniň düýp mazmuny we wezipeleri. – Aşgabat, 1989. Salgytlar hakynda Türkmenistanyň Bitewi kanuny. – Aşgabat, 2005.
35. Halow N.H. Maliýe resurslary we olaryň çeşmeleri. “Türkmenistanda ylym we tehnika” 12, 2005.

M A Z M U N Y

Giriş	8
1. Döwlet býujeti, onuň girdejileri.....	9
2. Döwlet býujetiniň çykdaýylary	21
3. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň gurluşy, düzülişi, tassyklanyşy we ýerine ýetirilişi	26
4. Býujete girýän maksatly pul toplumlary we gaznalar.....	35
5. Býujetden daşary pul toplumlary	39
6. Döwlet ätiýaçlandyrylyşy	41
7. Durmuş ätiýaçlandyrylyşy	47
8. Döýpli maýa goýumlar we olaryň çeşmeleri	49
9. Täjirçilik başlangyçlarda hereket edýän kärhanalaryň maliýesi	56
10. Täjirçilik başlangyçlarda hereket etmeýän edarylaryň we guramalaryň maliýesi	63
Çykgyt	66
Edebiýat.....	67

Nyýazmyrat HALOW

MALIÝE

(OKUW GOLLANMASY)

© Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş instituty